
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Irene de Jong, *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, σελ. xix+627.

Η παραγωγή σύγχρονων ερμηνευτικών υπομνημάτων για το ομηρικό κείμενο αποτελεί αναμφισβήτητα τη σημαντικότερη προσφορά της ομηρικής φιλολογίας κατά την τελευταία εικοσαετία του 20ού αιώνα. Η μεγάλη ερμηνευτική έκδοση της *Ιλιάδας* από το Πανεπιστήμιο του Cambridge υπό τη διεύθυνση του G. S. Kirk (*The Iliad: A Commentary*, vol. I-VI, Cambridge, Cambridge University Press, 1985-1993) και τη συνεργασία κορυφαίων ομηριστών (Hainsworth, Janko, Edwards, Richardson) συνοδεύτηκε από αντίστοιχη υπομνηματισμένη έκδοση της *Οδύσσειας*, από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης αυτή τη φορά, υπό τη διεύθυνση του A. Heubeck (*A Commentary on Homer's «Odyssey»*, vol. I-III, Oxford, Clarendon Press, 1988-1993) και τη συνεργασία των Hainsworth, S. West, Hoekstra, Fernandez-Galiano. Ο γερμανόφωνος χώρος με ισχυρότατη παράδοση στις ομηρικές σπουδές δεν θα μπορούσε να υστερήσει μέσα σ' έναν τέτοιο ερμηνευτικό οργανισμό· έτσι, υπό την καθοδήγηση και διεύθυνση του ελβετού ομηριστή J. Latacz έκανε την εμφάνισή του πρόσφατα ο πρώτος τόμος (*Homers Ilias: Gesamtkommentar*, Band I, 1. Gesang, München - Leipzig, K. G. Saur, 2000) μιας νέας υπομνηματισμένης έκδοσης της *Ιλιάδας* η οποία μάλιστα παρουσιάζει δύο σημαντικά πλεονεκτήματα έναντι του αντίστοιχου αγγλόφωνου εγχειρήματος: (α) εκμεταλλεύεται τη νέα (εντυπωσιακή ως προς το παλαιογραφικό και παπυρολογικό της υπόβαθρο σε σύγκριση με τις προγενέστερες εκδόσεις των T. W. Allen του 1931 και H. van Thiel του 1996) έκδοση της *Ιλιάδας* από τον M. L. West (*Homerus Ilias*, vol. I-II, Stuttgartiae - Lipsiae - Monachii, Bibliotheca Teubneriana, 1998-2000) και (β) περιλαμβάνει το αρχαίο κείμενο συνοδευόμενο από μετάφραση στη γερμανική γλώσσα (κάθε ραψωδία αποτελείται από δύο τόμους, έναν με κείμενο και μετάφραση και έναν με σχόλια).

Στην πλούσια αυτή ερμηνευτική και υπομνηματιστική σοδειά έρχεται τώρα να προστεθεί ένα νέο υπόμνημα στην *Οδύσσεια* από την Irene de Jong. Το υπόμνημα αυτό χαρακτηρίζεται από ενδιαφέρουσες καινοτομίες σε σχέση με τους διάσημους αγγλόφωνους προδρόμους του αλλά και τον γερμανόφωνο συναγωνιστή τους: (α) είναι αφηγηματολογικό (όπως δηλώνεται και από τον τίτλο του) και (β) αποτελεί προϊόν επιστημονικού μόχθου ενός μόνο ερευνητή, της Irene de Jong.

Τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη από τις προαναφερθείσες καινοτομίες δημιουργούν θετικά αποτελέσματα και καθιστούν το βιβλίο της de Jong μια νέα, σημαντική συνεισφορά στο πεδίο της ομηρικής και, ειδικότερα, της οδυσσειακής έρευνας. Το πρώτο βιβλίο της συγγρ. (*Narrators and Focalizers. The Presentation of the Story in the Iliad*, Amsterdam, B. R. Grüner Publishing Co., 1987) αποτέλεσε σταθμό στην αφηγηματολογική μελέτη της *Ιλιάδας*. Η de Jong χρησιμοποιώντας τα μεθοδολογικά εργαλεία της νεότερης και νεοτερικής θεωρίας της λογοτεχνίας παρουσίασε ένα πλήρες μοντέλο για την ερμηνεία της λειτουργίας του πρωτοβάθμιου αφηγητή, των πολλών δευτεροβάθμιων αφηγητών (των χαρακτήρων της πλοκής) καθώς και των τριτοβάθμιων αφηγητών (οι λόγοι των οποίων εγκιβωτίζονται μέσα στους λόγους των δευτεροβάθμιων αφηγητών), σε σχέση όμως με τους πολλαπλούς αποδέκτες τους, δηλ. το εξωτερικό και τα εσωτερικά ακροατήρια στα οποία απευθύνονται. Υιοθετώντας τη βασική τριμερή διάκριση της *Ιλιάδας* σε μύθο (*fabula*), ιστορία (*story*) και κείμενο (*text*) η de Jong πραγματοποίησε ένα ποιοτικό άλμα σε σχέση με τους προγενέστερους της ερευνητές καθώς προσέφερε ένα συγχρονικό μοντέλο «ανάγνωσης» του έπους, ένα μοντέλο που δεν αναζητεί την ερμηνεία συγκεκριμένων σκηνών και επεισοδίων του ποιήματος διά του εντοπισμού της αρχικής τους προέλευσης αλλά διά της λειτουργίας τους *in situ*.

Από την έκδοση του πρώτου βιβλίου της συγγρ. μεσολάβησαν σημαντικές εξελίξεις στην αφηγηματολογική μελέτη του ομηρικού κειμένου. Δεν είναι ούτε ο χώρος ούτε και η στιγμή κατάλληλη για να επεκταθούμε σε μια πλήρη παρουσίαση των αφηγηματολογικών μελετών που δημοσιεύτηκαν για το ομηρικό κείμενο ύστερα από την κυκλοφορία του βιβλίου της de Jong. Θα αρκεστούμε απλώς στην παρατήρηση ότι η αφηγηματολογία αποτελεί πια σήμερα αναγνωρισμένο και πλήρως κατοχυρωμένο κλάδο των ομηρικών σπουδών, όπως φαίνεται τόσο από το ότι της αφιερώνεται ένα χωριστό κεφάλαιο στο *New Companion to Homer* (επιμ. Ian Morris & Barry Powell, Leiden - New York - Köln, Brill, 1996) όσο και από τις συχνές αναφορές της νέας υπομνηματισμένης έκδοσης της *Ιλιάδας* από τον J. Latacz και το επιτελείο του.

Το αφηγηματολογικό υπόμνημα της de Jong στην *Οδύσσεια* ακολουθεί τις μεθοδολογικές αρχές που συνοπτικά περιγράψαμε. Η συγγρ. προτάσσει ένα εξαιρετικά χρήσιμο γλωσσάριο αφηγηματολογικών όρων που χρησιμοποιούνται κατά κόρον στο βιβλίο της, εξυπηρετώντας έτσι με τον καλύτερο τρόπο πρακτικές ανάγκες του αμύητου στην αφηγηματολογία, ή τη θεωρία της λογοτεχνίας γενικότερα, αναγνώστη. Ταυτόχρονα προσφέρει μια σύνοψη των βασικών αφηγηματικών μεθόδων που απαντούν στην *Οδύσσεια*. Αποτελεί δείγμα φιλολογικής συνέπειας το γεγονός ότι η συγγρ. παραπέμπει, ακόμη και στο γλωσσάριο, σε όλες τις πηγές, αρχαίες και σύγχρονες, που πραγματεύονται τους αντίστοιχους αφηγημα-

τολογικούς όρους· με τον τρόπο αυτό ο αναγνώστης είναι σε θέση να εντοπίσει αμέσως ειδικότερες μελέτες που αφορούν τη λειτουργία ενός όρου αλλά και να διαπιστώσει (ίσως προς μεγάλη του έκπληξη) πως κά-ποιοι φαινομενικά νεόπλαστοι αφηγηματολογικοί όροι είναι στην πραγματικότητα παμπάλαιοι, αφού απαντούν ήδη με τη μια ή την άλλη μορφή στον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τα αρχαία σχόλια της *Ιλιάδας*.

Η υπομνηματισμένη αυτή έκδοση της *Οδύσσειας* παρακολουθεί την κλασική διάκριση του έπους σε 24 ραψωδίες. Όπως είναι φυσικό, τα σχόλια δεν αναφέρονται σε κάθε στίχο αλλά σε αφηγηματικές ενότητες· στη συνέχεια, και όπου αυτό απαιτείται από τα πράγματα, η συγγρ. προχωρεί και στην εξέταση επιμέρους σκηνών, λόγων, μοτίβων και λέξεων. Η παρακολούθηση αυτής της μεθόδου υπομνηματισμού δεν είναι εύκολη καθώς προϋποθέτει γνώση του κειμένου και απαιτεί από τον αναγνώστη διαρκείς συγκρίσεις με ό,τι προηγείται ή έπεται ενός λήμματος (όπως άλλωστε προειδοποιεί η συγγρ. στη σ. viii της εισαγωγής).

Η πολυεδρικότητα του ομηρικού κειμένου αντικατοπτρίζεται και στην πολυεδρικότητα της σχολιασμένης αυτής έκδοσης της *Οδύσσειας*. Αν ο αναγνώστης ξεπεράσει αυτήν την εγγενή δυσκολία, που η συγγρ. ομολογεί, τότε μπορεί να εκτιμήσει πτυχές του ομηρικού κειμένου, κυρίως σε ζητήματα μεσο-δομής και μακρο-δομής, που δεν αντιμετωπίζονται κατά κανόνα από μια τυπική σχολιασμένη έκδοση.

Η αφηγηματολογική ανάλυση της de Jong βρίσκει στην περίπτωση της *Οδύσσειας* εξαιρετικά πρόσφορο έδαφος: το έπος αυτό διακρίνεται, ανάμεσα στις άλλες του αρετές, για την εκπληκτική αφηγηματική του τεχνική, καθώς ο κεντρικός ήρωάς του εμφανίζεται στην ιστορία, δηλαδή στη συγκεκριμένη πραγμάτωση του μύθου που παρουσιάζει το έπος, μόλις στην 5η ραψωδία. Ως γνωστόν, ο Οδυσσεύς βρίσκεται χρονικά στο τέλος των περιπετειών του καθώς πρόκειται να μεταβεί στο νησί των Φαιάκων απ' όπου θα περαιωθεί στην Ιθάκη. Ο ποιητής της *Οδύσσειας* πραγματοποιεί για πρώτη φορά στην ιστορία της ελληνικής, αλλά ίσως και της παγκόσμιας λογοτεχνίας, μια εντυπωσιακή αφηγηματική καινοτομία αποσύροντας τον πρωτοβάθμιο αφηγητή και αφήνοντας τον χαρακτήρα Οδυσσεά να γίνει ο αφηγητής των περιπετειών του καλύπτοντας τα γεγονότα από την Τροία ως την άφιξή του στο νησί της Καλυψούς. Η εξελιγμένη αυτή αφηγηματική τεχνική, που αποτελεί αδιάφευστο μάρτυρα της ωριμότητας του ομηρικού έπους, αντιμετωπίζεται από τη συγγρ. σε πολλαπλά επίπεδα: εξετάζεται η λειτουργία της σε σχέση με τα διαφορετικά ακροατήρια (εξωτερικά και εσωτερικά) που αποτελούν τους αποδέκτες της αφήγησής του· με άλλα λόγια, ερευνάται ο ρόλος του εγκιβωτισμού αυτού τόσο αναφορικά με τη σημασία που έχει για άλλους χαρακτήρες της ιστορίας (argument-function)) όσο και για τη σημασία του για τους αποδέκτες της αφήγησης (key-function). Έτσι, η αναδιήγηση από τον ίδιο τον Οδυσσεά των περιπετειών του τον βοηθεί: (α) να

αναπροσδιορίσει την ταυτότητά του και να ανακτήσει το κύρος του, και (β) όχι μόνο να παρουσιάσει τη φιλέταιρη πλευρά του, που θα λειτουργήσει ως αντίρροπη δύναμη όταν αργότερα θα καταφύγει στον φοβερό φόνο των μνηστήρων, αλλά και να παρουσιάσει μια ηθικολογική αρχή που διαπνέει όλη την Οδύσεια, συνδέοντας τη νήπια συμπεριφορά των εταίρων με την ανόσια των μνηστήρων (καθώς όλοι θα τιμωρηθούν με τον θάνατό τους, βλ. de Jong, 2001, σ. 226).

Μια άλλη περίπτωση όπου τα πλεονεκτήματα της αφηγηματολογικής ανάλυσης γίνονται αντιληπτά είναι αυτή του τελευταίου τμήματος της ραψωδίας ψ (296 κ.ε.) και της δεύτερης Νέκυιας στο ω της Οδύσειας. Η θέση της de Jong (σσ. 565-566) υπέρ της γνησιότητας αυτού του «ύποπτου» μέρους του έπους ενισχύει τα κλασικά επιχειρήματα της κυκλικής σύνθεσης (Ιθακησιών άγορά: β 1-259, ω 420-466 – συμβούλιο θεών: α 26-95 / ω 472-488) και της ολοκλήρωσης της ηθογραφίας ορισμένων προσώπων της πλοκής (Οδυσσέας, Τηλέμαχος, Αθηνά, οι ψυχές του Αχιλλέα και του Αγαμέμνονα, Αμφιμέδων, Λαέρτης, Μέδων, Αλιθέρης) καθώς και τις διακειμενικές-ποιητολογικές παραμέτρους που έχει επισημάνει η έρευνα (σύγκριση της μοίρας των ηρώων διαφορετικών επικών ποιημάτων και, κατά συνέπεια, και της Οδύσειας με άλλα έπη σε ένα μεταποιητικό επίπεδο) προβάλλοντας τη σημασία της συγχρονικής λειτουργίας του συγκεκριμένου τμήματος του έπους μέσα στο σώμα της Οδύσειας. Ειδικότερα, δύο εσωτερικές αναλήψεις συνοψίζουν όλο τον μύθο του έπους (ψ 310-341: δεκάχρονη περιπλάνηση του Οδυσσέα και ω 121-185: τριετής παρουσία των μνηστήρων στο παλάτι και θανάτωσή τους από τον Οδυσσέα), ενώ δύο εξωτερικές προλήψεις (ψ 267-284 και 354-358) πληροφορούν το εξωτερικό ακροατήριο για όσα θα συμβούν στον ήρωα του έπους μετά το τέλος της πλοκής. Η «συγχρονική» θεώρηση του «ύποπτου» αυτού τμήματος του έπους ενισχύει σημαντικά τους υποστηρικτές της αυθεντικότητάς του, καθώς αποκαλύπτει τη συνοχή του κειμένου της Οδύσειας όχι μόνο αναφορικά με εσωδιηγηματικά επεισόδια (που περιλαμβάνονται στα χρονικά όρια της πλοκής) αλλά και με εξωδιηγηματικές σκηνές (που υπερβαίνουν τα χρονικά όρια της ιστορίας).

Η έκδοση αυτή ολοκληρώνεται με 6 παραρτήματα που παρουσιάζουν: (1) τον μύθο της Οδύσειας· (2) τον χειρισμό του αφηγηματικού χρόνου από τον αφηγητή, που συμπλέκει τρία διαφορετικά αφηγηματικά νήματα, του Οδυσσέα, του Τηλέμαχου και της Ιθάκης χωρίς να τα παρουσιάζει σε χρονική ακολουθία αλλά ξετυλίγοντας πότε το ένα και πότε το άλλο (interlace technique)· (3) την παράλειψιν, δηλαδή την αποσπασματική παρουσίαση πληροφοριών και τη σταδιακή αποκάλυψή τους (εδώ πρόκειται για τους «ανταγωνιστικούς» νόστους του Οδυσσέα, του Αγαμέμνονα και του Μενελάου)· (4) τις σκηνές «καταιγίδας» στην Οδύσεια· (5) τα τυπικά επαναλαμβανόμενα στοιχεία στις πλαστές αφηγήσεις του Οδυσ-

σέα· (6) τη δομή της τυπικής σκηνής της «αποθήκης» στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσσεια*.

Η βιβλιογραφική ενημέρωση της συγγρ. είναι εντυπωσιακή, ιδιαίτερα μάλιστα αν υπολογισθεί ο τεράστιος όγκος της ομηρικής βιβλιογραφίας. Ωστόσο, ο αναγνώστης θα πρέπει να έχει υπόψη του πως στην έκδοση αυτή δεν έχουν συμπεριληφθεί μελέτες που έχουν εκδοθεί μετά το 1997, πράγμα που εξηγεί η ίδια η de Jong στην εισαγωγή του βιβλίου (σ. ix). Το υπόμνημα ολοκληρώνεται με δύο πίνακες: αρχαίων ελληνικών λέξεων, και θεμάτων-προσώπων¹.

Το νέο αυτό αφηγηματολογικό υπόμνημα στην *Οδύσσεια* θα αποτελέσει απαραίτητο *vade mecum* για τους μελλοντικούς μελετητές του ομηρικού κειμένου αλλά και για όσους ενδιαφέρονται για τη θεωρία της αφήγησης εν γένει. Ο υπογραφόμενος θα επιθυμούσε επιπρόσθετα να διακινδυνεύσει μια πρόβλεψη: ό,τι έγινε με το πρώτο βιβλίο της de Jong για την *Ιλιάδα* θα γίνει και με το βιβλίο της για την *Οδύσσεια*: θα αποτελέσει σημείο αναφοράς και θα επηρεάσει το επόμενο (ίσως αυστηρότερα φιλολογικό) υπόμνημα που θα αφορά το νεότερο ομηρικό έπος.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΧΡΗΣΤΟΣ Κ. ΤΣΑΓΓΑΛΗΣ

N. J. Lowe, *The Classical Plot and the Invention of Western Narrative*, Cambridge 2000, σελ. 293.

Η κλασική φιλολογία δεν θα ήταν δυνατό να μην εκμεταλλευθεί τα σημαντικά διδάγματα των σύγχρονων αφηγηματολογικών θεωριών¹. Ίσως όχι τυχαία τα ιδρυτικά της ελληνικής λογοτεχνίας ομηρικά έπη αποτέλεσαν το πρώτο λαμπρό πεδίο εφαρμογής αυτού του πολλά υποσχόμενου επιστημονικού κλάδου. Ταχύτατα οι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες μελέτες έγκριτων αφηγηματολόγων και ομηριστών, όπως των I. J. F. de Jong, S. Richardson, J. Peradotto, Δ. Ν. Μαρωνίτη, S. Olson και M. Lynn-George, πυροδότησαν το ενδιαφέρον των κλασικών φιλολόγων σχετικά με τις με-

1. Τα τυπογραφικά λάθη είναι ελάχιστα· σημειώνω ορισμένα: σ. 229: το *Τλιόθεν* να διορθωθεί σε *Τλιόθεν*· στη βιβλιογραφία, σ. 622, στο de Jong 1998, το M. Paisi-Apostopoulos να διορθωθεί σε M. Paisi-Apostolopoulou ή έστω Apostolopoulos· σ. 629: το *νὸξ μέλαινη* να διορθωθεί σε *νὸξ μελαίνη*.

1. Θα ήταν σφάλμα να μιλάμε για μία και μόνη θεωρία της αφήγησης, όταν υπάρχει ένας ικανός αριθμός αξιόλογων αφηγηματολογικών σχολών που διαφοροποιούνται αισθητά η μια από την άλλη όσον αφορά τα θεωρητικά εργαλεία και το διερευνώμενο αντικείμενο. Έχουν γραφτεί πολλές και αξιόλογες συνοπτικές εισαγωγές στις διάφορες αφηγηματολογικές σχολές. Ενδεικτικά σημειώνουμε τις ακόλουθες: R. Martin, *Recent Theories of Narrative*, Ithaca, NY 1986· S. Rimmon-Kenan, *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*, Λονδίνο 1983· M. Bal (μτφρ. C. van Boheemen), *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*, Τορόντο 1985 (αναθ. έκδ. ²1997), και S. Onega - J. A. Garcia Landa, *Narratology. An Introduction*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1996.

γάλες δυνατότητες των καινούργιων μεθόδων κειμενικής ανάλυσης. Ακολούθησαν σπουδαίες αφηγηματολογικές συμβολές διακεκριμένων μελετητών σε ένα ευρύτατο φάσμα αρχαίων ελληνικών και λατινικών κειμένων. Ωστόσο, παρά την εντυπωσιακή πληθώρα των εφαρμογών και τη θαυμαστή ποικιλία των θεωρητικών προσεγγίσεων, τα περιθώρια αφηγηματολογικής έρευνας στον τομέα των κλασικών σπουδών παραμένουν μεγάλα.

Έχοντας λάβει σοβαρά υπόψη του την προαναφερθείσα πλούσια συγχομιδή εργασιών, ο Ν. J. Lowe αποπειράται να ανασυνθέσει μια πρώτη ιστορία της αφήγησης, επικεντρώνοντας την προσοχή του στις πρώιμες φάσεις της. Ορθά επιλέγει την αρχαία ελληνική γραμματεία ως αναμφίλεκτη αφετηρία και πολύτιμη μήτρα όλων των μετέπειτα αφηγηματικών ειδών στον δυτικό κόσμο. Η ματιά του είναι καθολική και η θέασή του πανοραμική: ο άγγλος φιλόλογος αποπειράται να ανατάμει αφηγηματολογικά το ομηρικό έπος, την τραγωδία και το σατυρικό δράμα, τη νέα κωμωδία, και το ελληνιστικό μυθιστόρημα, λαμβάνοντας ως γνώμονα την αδικαιολόγητα υποτιμημένη έννοια της αφηγηματικής πλοκής. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το ότι τα βασικά συμπεράσματα που συνάγονται στο πρώτο μέρος της μελέτης συνάδουν με πασίγνωστες αριστοτελικές και νεο-αριστοτελικές θεωρίες σχετικά με το δυσερμήνευτο πρόβλημα της πλοκής². Ο συγγρ. δεν διστάζει να παραδεχτεί ότι το αριστοτελικό μοντέλο παράμενει πάντοτε επίκαιρο. Ειδικότερα, η τελεολογική έμφαση που προσέδιδε ο έλληνας φιλόσοφος στη δόμηση των ποιητικών έργων χαιρετίζεται ως θεμελιώδης από τον σύγχρονο μελετητή. Κατά την άποψή του, η τριμερής άρθρωση της αφήγησης σε αρχή, μέση και τέλος αποτελεί υπόδειγμα κεφαλαιώδους σημασίας για όλους ανεξαιρέτως τους δημιουργούς. Επομένως, συνάγεται αβίαστα το συμπέρασμα ότι η αφηγηματική παράδοση του δυτικού κόσμου δομήθηκε και εξακολούθει να δομείται σύμφωνα με αυτούς τους ακραιφνώς ελληνικούς προγραμματικούς όρους. Από τα ομηρικά έπη ως τις σύγχρονες κινηματογραφικές ταινίες, η πλειονότητα των αφηγηματικών συλλήψεων βασίζεται στην αιτιότητα και τη χρονολογική ανασυγκρότηση. Παρά το γεγονός ότι συχνά η φαινομενική εξάρθρωση της αφήγησης σε ξεχωριστές ελάσσονες ή μείζονες διηγήσεις ανατρέπει το γραμμικό και ιστορικό χρόνο, η τελική συρραφή των αφηγηματικών λοξοδρομήσεων υπηρετεί το συνθετικό προγραμματισμό των έργων.

Μια άλλη σημαντική συμβολή του παρόντος βιβλίου είναι αναμφίβολα η ιδιαίτερη έμφαση που προσδίδει στον κεντρικό ρόλο που επιτελεί ο

2. Σχετικά με τις αριστοτελικές και νεοαριστοτελικές απόψεις για το ακανθώδες ζήτημα της πλοκής, βλ. ενδεικτικά S. Halliwell, *Aristotle's Poetics*, Λονδίνο 1986, Α. Κ. Rorty (επιμ.), *Essays on Aristotle's Poetics*, Princeton 1992, E. S. Belfiore, *Tragic Pleasures. Aristotle on Plot and Emotion*, Princeton 1992, και P. Murray, *Plato on Poetry*, Cambridge 1996.

αναγνώστης/ακροατής στη νοηματοδότηση των έργων. Βασιζόμενος σε γνωστά νοητικά μοντέλα, ο συγгр. υποστηρίζει ότι, καθώς ο δημιουργός πυκνώνει το πλέγμα των αφηγηματικών παραπομπών, ο αναγνώστης/ακροατής καλείται να συμμετάσχει περισσότερο ενεργά στην αποκωδικοποίηση του έργου³. Όσο προχωρεί η ανάγνωση/ακρόαση απορρίπτονται εικασίες, αναθεωρούνται απόψεις, ανασκευάζονται υποθέσεις και επιχειρούνται συνθετότερες προβλέψεις. Δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο η διηγητική σκηνοθεσία να υπονομεύει τη χρονογραφική διάταξη της αφηγηματικής ύλης. Οι διασταυρούμενοι και παράλληλοι χρόνοι των αφηγήσεων θέτουν στιγμιαία προσκόμματα στην ομαλή προσπέλαση των έργων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι νοερές συσχετίσεις και οι σιωπηρές συνδέσεις του αναγνώστη/ακροατή να υπόκεινται σε συνεχή έλεγχο. Ωστόσο, σύμφωνα με το κλασικό πρότυπο αφήγησης, το αίσθημα κατακερματισμού της διήγησης απαλύνεται στο τέλος, όπου ο ποιητής αναπτύσσει και συνθέτει σε ένα ενιαίο όλο τα αφηγηματικά νήματα που είχε αφήσει μετέωρα.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης αποδεικνύεται ακόμη πιο ενδιαφέρον. Κατά τη γνώμη μου, η σπουδαιότερη συμβολή του βιβλίου είναι η αναγνώριση του δράματος ως κατεξοχήν αφηγηματικού είδους⁴. Μέχρι σήμερα, κυρίως στον χώρο της κλασικής φιλολογίας, επικρατούσε έντονος σκεπτικισμός σχετικά με τις δυνατότητες εφαρμογής της αφηγηματολογικής μεθόδου στην ανάλυση και ερμηνεία του αρχαίου θεάτρου. Ανάμεσα σε άλλους, ο συγгр. πρωτοπορεί αποδίδοντας στην τραγωδία και την κωμωδία τη θέση που δικαιωματικά τους ανήκει ανάμεσα στα άλλα αφηγηματικά είδη. Παρά την εμφανή απουσία ενός εξωτερικού αφηγητή, το αρχαίο δράμα είναι δυνατό να νοηθεί ως γνήσια διήγηση, διότι διαθέτει εξαιρετικά πλούσιο αφηγηματικό διάκοσμο: πλοκή, δρώντα πρόσωπα, χρονολογική και τοπολογική διάταξη, ευρύτατο φάσμα διηγητικών στρατηγικών και χωροχρονικών επιλογών. Ωστόσο, το ανυπόμονο σκίρτημα της δραματικής αφήγησης προς τα εμπρός και η παντελής έλλειψη εξωτερικού αφηγητή ορίζουν αποφασιστικά τη συνθετική άρθρωση της αφήγησης. Σε αντίθεση με τον κινηματογράφο, που προσφέρει οπτικοποιημένες διηγητικές παρενθήκες εν χρόνω, ο αρχαίος δραματουργός υφαίνει τον καμβά της αφήγησης μέσω των εκάστοτε διηγητικών αναφορών των δραματικών προσώπων του. Καθώς οι ήρωες ξετυλί-

3. Σχετικά με την αναγνωστική θεωρία, βλ. κυρίως W. Iser, *The Act of Reading. A Theory of Aesthetic Response*, Βαλτιμόρη - Λονδίνο 1978, και J. Tompkins (επιμ.), *Reader-Response Criticism*, Maryland 1992. Σχετικά με την ενδιαφέρουσα θεωρία των «πιθανών κόσμων», βλ. T. G. Pavel, *Fictional Worlds*, Cambridge, Mass. 1986, D. Lewis, *On the Plurality of Worlds*, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 1986, και R. Ronen, *Possible Worlds in Literary Theory*, Cambridge 1994.

4. Βλ. επίσης B. Goward, *Telling Tragedy. Narrative Technique in Aeschylus, Sophocles and Euripides*, Λονδίνο 1999, και A. Markantonatos, *Tragic Narrative. A Narratological Study of Sophocles' Oedipus at Colonus*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2002.

γουν το κουβάρι των αναμνήσεων, καταθέτουν προκαταβολικές ομολογίες ή εκτοξεύουν δυσερμήνευτες προφητείες, το έργο παρουσιάζεται αφηγηματικά διευρυμένο μέσα από πλείστες αναδιηγητικές διαδρομές και προεξαγγελτικές λοξοδρομήσεις.

Η αφηγηματική ιδιαιτερότητα του αρχαίου δράματος, δηλαδή η αποκλειστική ανάθεση της διήγησης του παρελθόντος και του μέλλοντος σε εσωτερικούς, ένθετους αφηγητές, ευνοεί την εξαντλητική διερεύνηση των γεγονότων μέσα από πολλαπλές οπτικές γωνίες. Καθώς τα δραματικά πρόσωπα αποκλίνουν ως προς την αντικειμενική ή μη παράθεση των συμβάντων, διαφορετικές μαρτυρίες εντάσσονται στο σκελετό μιας ενιαίας αφήγησης, προσφέροντας εναλλακτικές εικόνες ή επί μέρους όψεις του παρελθόντος και του μέλλοντος. Ειδικότερα, στην περίπτωση της τραγωδίας, η εκλεκτική πολυφωνία συνδυασμένη με την απουσία ενός διηγητικού κέντρου συχνά εγκλωβίζει τους ήρωες του έργου σε έναν εσωτερικό μονόλογο μακριά από το ευρύχωρο πεδίο του παντεπόπτη αφηγητή. Ταυτόχρονα, όμως, η πολυδιάσπαση της διήγησης δοκιμάζει τα όρια της αφηγηματικής ευρηματικότητας του ποιητή. Κάθε τυχόν αλλαγή της οπτικής γωνίας δεν αφορά μόνον στην αφηγηματική γραμμή αλλά και στην κεντρική συνείδηση μέσα από την οποία διαθλώνται τα γεγονότα.

Τέτοια και άλλα παρόμοια φαίνεται να υπαινίσσεται στο βιβλίο του ο συγγρ., ο οποίος εκμεταλλεύεται στο έπακρο τα διδάγματα της αφηγηματολογίας και της θεωρίας της πρόσληψης. Έτσι κατάφερε να συνθέσει με υποδειγματική άνεση και εντυπωσιακή εμβριθεία μια πρώτη ιστορία της αρχαιοελληνικής αφήγησης, η οποία παρακολουθεί επισταμένως την ανασυγκρότηση του αφηγηματικού υλικού ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτισμικές ιδιοτυπίες και τεχνολογικές καινοτομίες. Έχω την πεποίθηση ότι οι αναγνώστες της μελέτης του Ν. J. Lowe θα συμφωνήσουν για το ότι η μακρά παράδοση της σύγχρονης «δυτικής» αφήγησης έλκει την καταγωγή της από τα ομηρικά έπη, με ενδιάμεσους σημαντικούς σταθμούς το αρχαίο ελληνικό θέατρο και το ελληνιστικό μυθιστόρημα.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ

Markus Dubischar, *Die Agonszenen bei Euripides. Untersuchungen zu ausgewählten Dramen* [Beiträge zum antiken Drama und seiner Rezeption, Beiheft 13], Stuttgart - Weimar, J. B. Metzler Verlag, 2001, pp. 455.

The *agon* is beyond doubt a typical and fascinating characteristic of Euripidean drama, which owes much to the flourishing of rhetoric and sophistic education during the fifth century BC. Two important books, J. Duchemin's¹

1. *L'AGON dans la tragédie grecque*, Paris 1945, ²1968.

and M. Lloyd's², have already focused on this peculiar structural element of tragedy. The present bulky, shapely and well-printed volume aims to re-examine this particular feature and to establish its typology, structure and function. The monograph falls into two parts. In the first part the author attempts on the one hand to formulate a comprehensive and descriptive definition and on the other to propose certain criteria for tracking down, categorizing and analyzing the *agones*. He suggests three main categories of *agones*, which are further divided into sub-categories, and three *agones* of mixed type: the most common type is the head-on conflict of two persons, which has the purpose of illustrating which side is right, even if partially so. The other two categories are the admonitory and the supplicatory *agon*. Moreover, each category is studied in comparison with the others in order to pin down their typological convergences and divergences. This part of the book is very useful, since it provides a systematic panorama of the *agones*. In the second part, which, according to my view, presents certain defects, the head-on conflicts *per se* are analyzed and new interpretative propositions are advanced. The author believes that the *agon* comprises a key-point of the play. This particular point renders the spectator anxious and worried about the behaviour of the leading figures. Even when a certain character seems in principle to be right, the positive treatment that character receives is questioned by the *agon*, and therefore the continuation of the plot until the end of the play takes on ironic overtones. For his analysis the author exploits a methodological instrument, borrowed from the reputable drama theorist M. Pfister. He calls *auctorial intendierte Rezeptionsperspektive* (intended auctorial perspective, according to which a certain literary work should be received) the sum of signals which aim to guide the spectator to the proper understanding of the drama. The use of this instrument is not free from problems, as the author himself admits, though he expounds with remarkable composure and objectivity the difficulties of applying this interpretative model. In order to confine our treatment to one problem, we mention the stratification of an audience in possession of varying degrees of ability and thus not uniformly able to locate these signals. This stratification goes also for the contemporary interpreters, who have at their disposal the time necessary to analyze the play. At this point the following questions arise: Why is it that certain pieces of information function as signals, while others do not? Even if we agree on the identity of the signal, why has this a negative rather than a positive quality? Accordingly the main point at issue is the

2. *The Agon in Euripides*, Oxford 1992. The studies of E. Epke, *Über die Streitszenen und ihre Entwicklung in der griechischen Tragödie*, Hamburg 1951, G. Graf, *Die Agonszenen bei Euripides*, Göttingen 1950, and of R. Senoner, *Der Rede-Agon im Euripideischen Drama*, Vienna 1960, are unpublished Ph.D. and for this reason inaccessible to the academic community. More general in its aim is the unpublished dissertation of W. J. Frolejks, *Der Ἀγών Λόγων in der antiken Literatur*, Bonn 1973.

interpretation. A coherent and non-contradictory interpretation is better than an ambiguous explanation, since the former is easier for the audience to grasp. Dubishar's study is systematic, bibliographically up-to-date and full of original observations. We are not able to rehearse all of this newly obtained knowledge or to comment in detail on all the views presented by the author, and therefore we shall limit ourselves to a sample, analyzing anew the *agon* in *Alcestis*, which we discussed in an earlier article³. In doing so, we will try to avoid overlapping, wherever possible.

The author correctly acknowledges the decisive importance that the verbal confrontation between Pheres and Admetus has for the evaluation of the leading dramatic characters. On the one hand, it is beyond doubt – on that point we totally agree with the author – that Pheres is described in a negative way. On the other hand, the son's behaviour remains problematic, because he transgresses every limit of seemly behaviour towards his father and, being full of anger, he denounces his parents. According to the author, the poet thus offers the audience an eloquent indication of his wish for the play to be ironically received, since the gentle figure of Admetus is not without problems. In the same direction point some other indications too: Pheres alleges that he fulfilled his paternal obligations towards his son and he wants to enjoy till the end the life he has been given as much as Admetus does, who has accepted his wife's sacrifice in order to prolong his own life. Moreover, there is no formal rule of panhellenic application, which prescribes that a father is obliged to sacrifice his own life for his child's sake. These arguments are not refuted by the king and reveal his egoistic character. Moreover, there is not a single passage in the text, indicating that the parents have done anything wrong by refusing to offer their own life. At this point we come up against the following major methodological and interpretative problem: are we attributing to the poet modern viewpoints of moral decency which are dictated by contemporary Christian ethics and education?

Admetus' verbal attack is beyond doubt a violent one and his emotional reaction so vehement that at first glance it seems strange, since he is entitled to expect but not to demand his parents' sacrifice, as the author observes. Nevertheless, our hero's behaviour is easily explained from a psychological point of view, and the rage of his soul is justifiable. It is the deep frustration one feels when a long-lasting and stable relationship is debunked. Admetus, relying on the excellent relationship he had with his parents, nourished the illusion that they would stand up for him at a critical turning-point of his life. The lack of solidarity and sympathy on his parents' side places them automatically in the camp of his enemies. This means that in his case one can

3. «Der Redenstreit in Euripides' *Alkestis* und der Charakter des Stückes», *Hermes* 127 (1999) 274-285. Cf. also D. G. Harbsmeier, *Die alten Menschen bei Euripides* (Ph.D.), Göttingen 1968, pp. 5ff (not mentioned by Dubishar).

apply the basic principle of ancient Greek ethics according to which one ought to harm one's enemies and help one's friends, and according to this notion the verbal attack is totally permissible⁴.

If we examine the speech delivered by Admetus we shall easily find out that it is made up of rhetoric *loci communes*. His assertion that he is not a true-born son but that he was placed secretly under his mother's breast to nurse is an extreme rhetorical ploy designed to show that this critical moment in his life was actually the philosopher's stone which put the relationship between parents and child to the test and proved its inadequacy and inefficiency⁵. The king means that he feels totally alienated from his parents. The fact that he denounces them is the logical consequence of the disruption of this relationship. Last but not least, the fact that Alcestis is according to Admetus both his mother and father means that the behaviour he normally expected from his parents was delegated to his wife⁶. I believe that the failure to see the rhetorical texture of Admetus' speech has led to an excessive schematization which aims at adapting *Alcestis* to the interpretative model chosen by the author.

Let us now analyze Pheres' arguments, to which his son is not supposed to be able to give a satisfactory answer. Pheres made sure that his son would inherit all the belongings and the kingship that he himself inherited from his father. Nevertheless, the old man cannot answer the relentless question: whose will the kingship be, should Admetus die because of his parents' reluctance to offer their life for his sake. This last point is made by the king, who also underlines the fact that up to this critical turning-point his attitude towards his parents was without blame. Pheres does not refute this fact and this is exactly the confirmation of my belief that the relationship between both sides was excellent until it fell apart. Apart from that, there is no law which regulates the relationship between parents and children except for certain practical matters. Would anyone nowadays expect, for example, that a law would punish the parents who were reluctant to donate their vital organs to their children? The problem with which Admetus is confronted belongs to the sphere of free personal will and beyond any formal or legal regulation. Apart from that, any legal provision for substitution of one's life

4. See M. Whitlock Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies: a Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge 1989; cf. Archilochus' rage and curses (fr. 79 W) for his abandonment by a friend. Cf. E. Belfiore, «Harming Friends: Problematic Reciprocity in Greek Tragedy», pp. 139-58, in Chr. Gill, N. Postlethwaite & R. Seaford (eds), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, though she is not including in her study the case of *Alcestis*.

5. Cf. OR vv. 1062-3 σὺ μὲν γὰρ οὐδ' ἔαν τρίτης ἐγὼ / μητρὸς φανῶ τριδουλος and *Alcestis* vv. 638-9 δουλίου δ' ἀφ' αἵματος / μαστῶ γυναικὸς σῆς ὑπεβλήθην λάθρα; cf. also M. Griffith, «Euripides' *Alcestis* 636-41», *HSCP* 82 (1978) 83-5, and see now D. Susannetti, *Euripide Alceste*, Venice 2001, ad l.

6. For this *locus communis* cf. Dale's note in her commentary on *Alcestis*, v. 646.

was impossible. This is the reason why Apollo in his prologue does not mention any offence committed by the parents, which was due to the violation of a certain law or a practice instituted by the tradition. This does not mean that the god expresses a certain reservation towards Admetus' attitude, as the author alleges. According to my view, what the poet intends to underline is the absolute loneliness of the hero who has lost not only his wife but also, in a symbolic way, his parents with whom he shares nothing in common anymore. This emotional distance is best illustrated by a passage in Eratosthenes' *Catasterismi* which refers to Euripides' lost *Andromeda*. Kephneas' daughter, exposed to a marine beast deserts her heartless parents and follows her savior, Perseus⁷. Therefore Euripides is familiar with descriptions of estrangement between close relatives and of the bond between beneficiary and saviour.

I left for the end the argument for the equal right in life which Pheres claims for himself. For ancient Greeks life had a graded value⁸, as we can pretty clearly infer from a passage of Strabo⁹, which refers to the siege of Ioulis, a city on the island of Ceos, by the Athenians during the decade of 450 B.C., i.e. few years before the performance of *Alcestis* (438)¹⁰. In view of the impending famine due to the siege, the elder inhabitants of the island decided of their own free will to collectively commit suicide, so that the supplies would suffice for the younger, who were going through their most creative period and therefore deserved to continue their lives. This decision was not finally carried out, since the siege was lifted in time. This incident describes in the most lively way the appropriate reaction expected of his parents on behalf of Admetus. Apollo seems to have expected this particular reaction but was bluffed and therefore he had to contrive a solution of a different type, using Herakles as the executive instrument. Accordingly Pheres' argument concerning equal rights in life loses its persuasiveness and rightly causes his son's indignation. We could also risk the assumption that the decision of the inhabitants of Ioulis may have prompted the poet to dramatize once again the problem of the priority in life, which is presented in *Alcestis*, whose theme had been treated in the past by Phrynichus in his play of the same title. If this

7. *Catasterismi* 17 (21. 2 Olivieri = 216 b 20 Maass): ἀνθ' ὧν σωθεῖσα ὑπὸ Περσέως οὐχ εἶλετο τῷ πατρὶ συμμένειν οὐδὲ τῇ μητρὶ; cf. *Alcestis*, 736-7: οὐ γὰρ τῶδ' ἐς ταῦτόν στέγος / νεῖσθ'. See J. Gibert, «Falling in Love With Euripides (*Andromeda*)», in M. Cropp, K. Lee & D. Sansone (eds), *Euripides and Tragic Theatre in the Late Fifth Century* [Illinois Classical Studies, XXIV-XXV (1999-2000)], Illinois 2000, pp. 75-91, esp. pp. 80 ff.

8. Cf. *Iliad* 19.321-2.

9. 10.5.6

10. See A. Πετροπούλου, «Αρχαίες πρακτικές Ευθανασίας: Κέα και Μασσαλία», in E. Γραμματικοπούλου (ed.), *ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ. Η σημαντική του «καλοῦ» θανάτου*, Athens 2000, pp. 9-29, who quotes a passage from Aelianus (*VH* 3. 37) according to which the inhabitants of Ceos used to depart from life on time, before their physical or mental and emotional health was undermined.

ideology is inconsistent with or alien to our own customs, Admetus is not to be blamed. Thus the display of a certain sensitivity towards an essential cultural difference and the avoidance of evaluation on the basis of contemporary moral criteria are required.

The author admits that after the *agon logon* the plot returns to its mythical track and moves towards its happy end. Nevertheless the audience has already become more alert and a return to the naive romantic interpretation is no more possible. The treatment of Admetus can only be ironical. As Kurt von Fritz has already shown, with whose view the author agrees, Euripides points in this play to the gap that ensues when the primary mythic material is converted into a complex reality full of intricacies and problems. Although the poet, as the author contends, until the *agon logon* describes Admetus in a positive way and follows the fable very closely, during the same verbal confrontation he allows cruel reality to invade so that the incongruities and the questions concerning the king's relation are revealed. After this turning-point, the play should be read ironically. Indeed, the unknown woman's entrance in Admetus' palace at the end of the play comprises a betrayal of the deceased woman, but, as the author observes, it is organized by the poet in such a contrived manner that it may also be perceived as an *homage* to her memory. Nevertheless, if it is possible to give a consistent and coherent interpretation of Admetus' behaviour during the *agon logon*, as we tried to do earlier, so that the unity of the king's character may be restored, then this interpretation leads inevitably to the conclusion that Euripides intended to place at the last position of the tetralogy a fable-drama, something that reinforces decisively the «romantic» approach. In other words, if the events before and after the *agon* fit with the fable theme, and the evaluation of Admetus in the *agon* is not negative, then the fairy-tale character of the play remains solidly unified. We have already argued that the treatment of the father by the son is particularly harsh, but finds easily its place in the frame of ancient Greek ethics. Rhetorical *topoi* are also used for the construction of Admetus' aggressive speech, which is confined only to the verbal level and has no fatal effects, such as the infanticide in *Medea* or the fratricide in *Phoenissae*. As for the acceptance of Herakles' plea that the king entertain a female stranger in his palace, we must observe that this action is well placed in the frame of the friendly behaviour, although Admetus does not intend to have any relationship with her so that he may not tarnish the memory of his deceased wife. Lastly, Admetus' assertion that he did not gain anything from his wife's offer is indeed an irony, and a bitter one, but not in the direction the author believes. With the famous words ἄρτι μανθάνω (940) the hero acknowledges that his wife's death has more complicated than facilitated his life, since this incident plunged him into permanent grief and left him exposed to the unjust criticisms of his malicious fellow-citizens. The god's gift has proved, as he thinks, ineffective. If he was an egoist and cynical, he would not have any

second thoughts, since he accomplished his aim, i.e. he prolonged his life at any cost. The irony *mutatis mutandis* recalls Alcestis' view that the god has led them to this situation, so that she may sacrifice her life, although the spectator, with the superior knowledge he possesses thanks to the prologue, knows that Apollo's plan is totally different. In these verses we are entitled to acknowledge an intense tragic quality, since the recipient instead of profiting from the offer is unhappy. The author is aware of these interpretative difficulties and maintains that before the *agon* the poet makes sure to allusively prepare the audience for the shortcomings of the Admetus' otherwise sympathetic figure. The only indication towards this direction is the king's excessive lamentation¹¹. But if the lamentation conceals a certain slyness, then Admetus must be either ridiculous (his frivolous behaviour would cause only hilarity, if not indignation, since he firstly asks his wife to sacrifice herself and then he mourns for her) or repulsive (owing to his cynicism Aristotle would call him *mīaros*). Therefore, there is no indication whatsoever of the king's egoism not only in the parts that frame the *agon* but also in the *agon* proper.

The foregoing discussion showed, I believe, that the problem, whether we admit it or not, has its root in the troublesome question of whether Admetus should have accepted his wife's offer or whether he should have accepted the god's gift at all. As far as the first issue is concerned, we have to observe the following points: although the poet is not interested in clarifying this detail, we are entitled, I think, to conjecture that the god confides his offer to Admetus himself. If this conjecture is right, then the king had the choice either to withhold the divine gift and die taking the secret of the offer to his grave or to disclose it to his relatives. In the first case there would be neither a problem nor a dramatic play, and therefore this possibility should be excluded. From the moment of the disclosure there are two possibilities: either there would be no one who is willing to sacrifice – in that case we go back to the previous case – or Alcestis dies after the firm denial of his parents, something that happens in our play. What does Admetus' egoism ultimately consist in? Other versions, such as that Admetus did not want to accept his wife's sacrifice, but Alcestis' promise had already become irrevocable, or that the promise has been given without the king being aware of it, do not need to be discussed, because they have no support in the text. As far as the acceptance of the divine gift is concerned, we have to point out that an eventual rejection of it would not be only an act of impiety, but would also have unpredictable consequences for the king. The will of a god contains a wisdom which is not always legible by the mortals. When, for example, the priestess of Argive Hera wished for her children, Kleobes and Biton, the best, the goddess sent

11. Admetus' intention to manufacture an image of his wife – an intention which was rejected as unemotional and tasteless – has rightly, according to the author, no effect on the positive depiction of the hero, despite the temporary unease that this depiction creates.

death to the young men, at the moment of their highest happiness, something totally undesirable and negative according to human belief. This goes also for our case: the big sorrow which the offer caused Admetus will be converted into unutterable joy and happiness. Therefore the acceptance of the gift is totally permissible, regardless of the problems which will be caused in the beginning.

We summarize: the *agon logon* in *Alcestis* is undoubtedly an intense conflict which most probably was not present in the fairy tale. However, this does not mean that the confrontation undermines or invalidates the mythical texture of the dramatic play. There are interpretative difficulties owing to the ideological distance from our modern point of view, but if these difficulties are understood in the right direction, they decode the message of the play. Love either as conjugal faith (*Alcestis*) or as friendly relationship (*Herakles*) or as divine favor (*Apollo*) can do miracles. Moreover, the myth itself of parental love is being refuted, since Admetus is saved by a non relative, a stranger. When Euripides wishes, he can be a straightforward realist but also a narrator of a tender story love. In this sense, he exhibits all the features of great dramatists like Shakespeare¹².

If this interpretation is valid, then it undermines the otherwise right theoretical view of the author that in Euripides there are no unambiguous characters, totally good or fair, totally bad or unjust. Nevertheless, especially in the case of *Alcestis*, the utterly negative depiction of Pheres entails contrapuntally the positive evaluation of Admetus' character, i.e. the mixed *ethos* which we observe e.g. in *Phoenissae* with the two brothers or in *IA* with Agamemnon, is hardly applicable. Even in Pheres' arguments to which no straight answer is given, this does not happen out of Admetus' moral deficiency, but because the audience itself can very easily give these answers. Not even in *Troades* do I believe that Hecuba, who wins the *agon* against Helen has, as the author believes, any responsibility for the tragic events, something that if it were valid, would easily explain the present misfortune. Of course, Hecuba bore Paris, the beginning of all evils, as Helen stresses. But the queen had accepted that her son be exposed as an infant so that he would meet death. This did not happen, and things took their fatal course, as in *OR*. The ultimate cause is Zeus' will, which explains the impunity of Helen despite the proof of her responsibility during the *agon logon*. Euripides does not want to decrease even the least Hecuba's infinite misfortune by seeking someone to whom he could attribute responsibility. Therefore, we see that even here the criterion of the mixed *ethos* is not valid. *Troades* resembles *Alcestis* in another basic point: the *agon logon* has no effect in the further evolution of the plot, since the endless misery is sealed by the last act of the dramatic

12. For a comparison of Greek tragedy with Shakespeare see Adr. Poole, *Tragedy and the Greek Example*, Oxford 1987, although I do not agree with his interpretation of *Alcestis*.

play, the setting of Troy on fire. So even in *Alcestis* the plot after the *agon* will continue firmly towards the happy outcome announced in the prologue.

This review, while not intending to minimize the significant contribution of this remarkable book, has shown, I believe, that the ironic interpretation of *Alcestis* originates from four assumptions of dubious value: (a) that the acceptance of the queen's sacrifice is morally reprehensible and reveals Admetus' egocentric character, although it virtually comprises the necessary condition of the evolution of the plot, (b) that in Greek drama modern moral standards cannot be applied, (c) that Euripides as a realist could never have produced a fable drama, (d) that all his characters present a mixed *ethos*. Euripides is ultimately a protean playwright, who firmly refuses to comply with set theoretical patterns; and this is what every good poet does.

University of Thessaloniki

D. J. JAKOB

V. Christides, *Byzantine Libya and the March of the Arabs towards the West of North Africa* [BAR International Series, 851], Οξφόρδη 2000, σελ. xii+112, εικ. 34, χαρτ. 4.

Η Λιβύη ήταν για τους Βυζαντινούς η περιοχή η οποία εκτεινόταν δυτικά της Αιγύπτου· σε πολλά όμως ιστορικά και γεωγραφικά κείμενα το όνομα αυτό ισοδυναμούσε με την ίδια την αφρικανική ήπειρο. Συνήθως ο όρος αντιστοιχούσε στο τμήμα εκείνο της Αφρικής το οποίο περιλάμβανε την Κυρηναϊκή (Πεντάπολη), την Τριπολίτιδα και τη Βυζακηνή, τη Νουμιδία και τη Μαυριτανία. Οι πνευματικές δραστηριότητες γνώριζαν ανάπτυξη την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας, ώστε ο επίσκοπος Κυρήνης Συνέσιος να καυχάται συχνά στα έργα του για την καταγωγή του. Η μετάβαση στη Μέση Βυζαντινή περίοδο συμπίπτει για την Αφρική, όπως και για άλλες περιοχές της Ανατολής, με την εμφάνιση των Αράβων. Αυτό το κρίσιμο πέρασμα από τη βυζαντινή κυριαρχία στην αραβική έρχεται να περιγράψει το βιβλίο, ακολουθώντας και αξιοποιώντας όχι μόνο την απαρίθμηση των γεγονότων από τα βυζαντινά χρονικά αλλά και την πληροφόρηση που προσφέρεται από τις πλησιέστερες και περισσότερο εξοικειωμένες με τον χώρο και τις πρακτικές της κατάκτησης αραβικές πηγές· η φυσική και γεωγραφική πραγματικότητα, καθώς και η πληθυσμική σύνθεση της περιοχής σκιαγραφούνται λεπτομερέστερα σε αυτά τα τελευταία κείμενα, ενώ ο συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στους επικεφαλής των Αράβων αποτελεί ένα ενδιαφέρον μέρος της πραγμάτευσης του βιβλίου, το οποίο παράλληλα εξηγεί και τις τακτικές των Αράβων στη διαδικασία του ελέγχου της περιοχής.

Οι επικοινωνίες στη Μεσόγειο αλλά και οι εμπορικές δραστηριότητες πριν από την αραβική εξάπλωση εξετάζονται τόσο μέσα από τις περιγραφές των γραπτών πηγών όσο και από τα δεδομένα της αρχαιολο-

γικής έρευνας. Έως τον 6ο αι., οι πρώιμες βυζαντινές πηγές αναφέρονται συχνά με πολλές συγχύσεις στην ποικιλία των πληθυσμών της περιοχής και τη φυλετική τους προέλευση. Περισσότερο ορατές και μελετημένες από την έρευνα είναι οι ελληνορωμαϊκές επιδράσεις όχι μόνο στη γλώσσα αλλά και στη γραφειοκρατία, στην αρχιτεκτονική και την τέχνη των ψηφιδωτών των κοσμικών και εκκλησιαστικών μνημείων. Στις αραβικές πηγές οι βυζαντινοί και οι χριστιανοί μελκίτες περιγράφονται ως ρουμ ενώ κάποτε χρησιμοποιείται ο γενικός όρος αφαρίκ. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι κάτοικοι της Αφρικής ήταν αυτόχθονες, ενώ τα νομαδικά φύλα – αν και αναφέρονται σπανιότερα στις πηγές – αποτελούσαν ένα επίσης σημαντικό μέρος τους. Από κοινωνική άποψη στην κορυφή του πληθυσμού βρίσκονταν οι κάτοχοι μεγαλύτερων ή μικρότερων κτημάτων στα οποία απασχολούνταν δούλοι καθώς και εξαρτημένοι αλλά και ελεύθεροι καλλιεργητές. Κύριο χαρακτηριστικό πάντως της κοινωνικής και οικονομικής ζωής ήταν οι εμπορικές δραστηριότητες της παράκτιας ζώνης με τις ευάριθμες λιμενικές εγκαταστάσεις τις κατανεμημένες στις πόλεις Βάρκη, Απολλωνία, Βερενίκη, Πτολεμαΐδα, Τόκρα και Φύκους της Κυρηναϊκής αλλά και στην Leptis Magna, Sabratha και Τρίπολη της Τριπολίτιδας. Οι περιγραφές των αγιολογικών κειμένων για τις επικοινωνίες ανάμεσα στα λιμάνια αυτά και τα μεγάλα κέντρα της Μεσογείου αλλά και το εσωτερικό εμπόριο επιβεβαιώνονται από την αρκετά συστηματική αρχαιολογική τεκμηρίωση.

Αυτές οι οικονομικές ανταλλαγές γνώρισαν μεγάλη κρίση ύστερα από την κατάκτηση της Αλεξάνδρειας από τους Άραβες· οι Βυζαντινοί υποχώρησαν δυτικότερα επιχειρώντας παράλληλα να ενισχύσουν οχυρωματικά την πόλη Τόκρα. Σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, οι κατακτητές ακολούθησαν τοπικούς οδηγούς γνώστες των εμπορικών δρόμων, ενώ κατά την προέλασή τους άλλοτε γίνονταν δεκτοί από τις τοπικές αρχές και άλλοτε εισέβαλλαν σε έρημες πόλεις. Όπως αφήνουν να εννοηθεί οι περιγραφές από Άραβες συγγραφείς, τόσο οι μεγαλύτερες όσο και οι μικρότερες πόλεις της περιοχής, αν και οπωσδήποτε συρρικνωμένες σε έκταση και λειτουργίες, συνέχισαν να υπάρχουν και μετά την αραβική επέκταση. Η ορμή της αραβικής προέλασης δεν ανακόπηκε από την αντίσταση των ενοποιημένων στρατιωτικών δυνάμεων των Βυζαντινών και των Βερβέρων, υπό τον ισχυρό έπαρχο Αφρικής και στασιαστή εναντίον της Κωνσταντινούπολης, έξαρχο Γρηγόριο, ενώ για κάποιο διάστημα οι οχυρωμένες κυρίως πόλεις διατηρήθηκαν αλώβητες από την αραβική προέλαση· λεπτομερής εξέταση των στοιχείων των αραβικών πηγών για τη στρατολόγηση και τη σύνθεση αυτών των δυνάμεων που συγκρούστηκαν με τους Άραβες καθώς και ποικίλες παραδόσεις για τη μάχη που δόθηκε ανάμεσα στην Καρχηδόνα και την οχυρή πόλη Sbitla αξιοποιούνται στο δεύτερο κεφ. του βιβλίου σχετικά με την προέλαση των Αράβων προς τη Δύση· εκεί καταρρίπτονται παλαιότερες ιστοριογραφικές θέσεις για την απευ-

θείας πτώση των μεγάλων πόλεων και της υπαίθρου στα χέρια των Αράβων.

Παράγων σταθεροποίησης για τους Άραβες στη Βόρεια Αφρική υπήρξε και η απόκτηση στόλου· στη συμβολή του ναυτικού όπως και τη μεταβολή του παροδικού χαρακτήρα των επιδρομών, ιδιαίτερα μετά την επικράτηση του πρώτου Ομμεϊάδη χαλίφη Μωαβία, επικεντρώνεται το τρίτο κεφ. του βιβλίου. Η συμμαχία ανάμεσα στα βυζαντινά στρατεύματα και τους Βερβέρους δεν υπήρξε αρκετή για την απόκρουση των Αράβων, ενώ η βοήθεια από τον βυζαντινό στόλο, σύμφωνα με αραβικές και λατινικές πηγές, δεν ήταν αποτελεσματική, εξαιτίας των διαρκών ανταρσιών στους κόλπους του. Η αραβική διείσδυση προχώρησε πάντως πέρα από τις μεγάλες πόλεις και σταθεροποιήθηκε με την ίδρυση πόλεων, όπως αυτής του Qayrawan, στην οποία το πρώτο τζαμί χτίστηκε από τον Uqba πριν από την καθάρση του, το 675. Η ύστατη αντίσταση του επικεφαλής των Βερβέρων και συμμάχου των Βυζαντινών Kasila οδήγησε σε συντριπτική ήττα τους Άραβες υπό τον Zuhayr στην πόλη Derna το 690, ήττα ο απόηχος της οποίας περιγράφεται σε πολλές αραβικές πηγές. Πάντως η κυριαρχία των Αράβων είχε ισχυροποιηθεί στην Ανατολή, και, ήδη επί Abd el Malik, είχαν κοπεί αραβικά νομίσματα, ενώ η αραβική γλώσσα έτεινε να αντικαταστήσει την επίσημη ελληνική.

Αυτή ακριβώς την περίοδο επιτεύχθηκε και η κατάκτηση της Καρχηδόνας, η οποία σηματοδότησε την οριστική πτώση της Αφρικής στους Άραβες. Η είσοδός τους στην Καρχηδόνα δεν υπήρξε αυτονόητη και χρειάστηκαν πολλές επιχειρήσεις έως την παράδοσή της το 697-8. Η πτώση της Καρχηδόνας δεν παραδίδεται παραδόξως στις αραβικές πηγές, ενώ περιγράφεται με λεπτομέρειες η αντίσταση των Βερβέρων με επικεφαλής μια γυναίκα, η οποία μάλιστα οδήγησε σε ήττα αραβικά στρατεύματα υπό τον Hassan. Οι Βυζαντινοί, έχοντας επίγνωση της σημασίας της Καρχηδόνας για τις δραστηριότητές τους στη Δύση, επεχείρησαν την ανακατάληψή της με στόλο από την Κωνσταντινούπολη, η οποία επιτεύχθηκε. Η κυριαρχία τους δεν διατηρήθηκε πάντως για πολύ, ενώ η ίδρυση των πρώτων ναυτικών σταθμών από τους Άραβες σταθεροποίησε τον έλεγχο των ακτών της Αφρικής. Η απώλεια της Αφρικής για τους Βυζαντινούς ολοκληρώθηκε με την επιβολή φορολογίας στους κατοίκους της Αφρικής από τους Άραβες αλλά και μέτρων όπως η μεταφορά πληθυσμών από τις ακτές στο εσωτερικό της ηπείρου και η αντικατάστασή τους με πιστούς μουσουλμάνους. Το τελευταίο βυζαντινό φρούριο Σέπτον, στο απώτατο δυτικό άκρο της ηπείρου, από το οποίο ελέγχονταν τα στενά του Γιβραλτάρ, αν και είχε αναπτύξει σχέσεις και στη συνέχεια υποτάχθηκε στο Βησιγοτθικό Βασίλειο, όχι μόνο δεν διασώθηκε από την αραβική κατάκτηση αλλά αποτέλεσε γέφυρα της επέλασης των Αράβων στην Ισπανία.

• Η εικόνα των αραβικών στρατευμάτων τα οποία εισέβαλαν στην Α-

αφρική δεν παραδίδεται ευκρινώς στις πηγές: η σύνθεσή τους κυρίως από ελαφρά οπλισμένο ιππικό αποτέλεσε, ωστόσο, τον κύριο παράγοντα για την εφαρμογή των πολεμικών τους τακτικών την περίοδο αυτή. Κομβικό στοιχείο της στρατηγικής τους υπήρξε ακόμη, σύμφωνα με τον συγгр., η απόκτηση ελέγχου των εμπορικών δρόμων καθώς και ο αιφνιδιασμός στα μετόπισθεν των βυζαντινών οχυρών αλλά και η άμεση κάλυψη των διοικητικών μηχανισμών από Άραβες· τέλος, η ίδρυση της πόλης Qayqawan, που είχε στρατόπεδο και τζαμί και κατοικήθηκε τόσο από Άραβες όσο και από εξισλαμισμένους Βερβέρους, όπως και άλλων πόλεων, καθώς και η ενίσχυση παλαιότερων ναυπηγείων στη συνέχεια, δημιούργησαν ένα νέο οικιστικό και αμυντικό δίκτυο, το οποίο, αν και ξένο προς την παλιότερη συγκρότηση των πόλεων, εξυπηρετούσε τις ανάγκες του αραβικού στρατού. Θεμελιώδες στοιχείο των αλλαγών ήταν ο θρησκευτικός χαρακτήρας της κατάκτησης, ο οποίος ήταν εξάλλου εμφανής από την πρώτη κιόλας στιγμή που οι Άραβες βρέθηκαν στα εδάφη της Αφρικής. Οι πηγές που περιγράφουν αυτήν την περίοδο της κατάκτησης αναφέρουν ότι οι Άραβες, κατά τις επιθέσεις τους, απαιτούσαν είτε την προσχώρηση των κατοίκων στο ισλάμ είτε την υποταγή στο φορολογικό καθεστώς των αλλοθρήσκων.

Η βυζαντινή αντίσταση σε αυτή τη νέα κατάσταση υπήρξε πολύ κατώτερη των στρατιωτικών αναγκών της περιοχής και στηριζόταν σε ό,τι είχε το Βυζάντιο κατορθώσει να δημιουργήσει σε παλαιότερες περιόδους, δηλαδή στο ναυτικό και στο οχυρωματικό δίκτυο των πόλεων. Οι δύο αυτές παράμετροι δεν στάθηκαν αποτελεσματικές, εξαιτίας της υποτονικής πληθυσμικής κατάστασης και των οικονομικών δυσχερειών. Μετά την αραβική κατάκτηση πάντως, λιμάνια όπως η Τρίπολη ενισχύθηκαν, ενώ άλλες πόλεις συνέχισαν να επιβιώνουν με υποτονικότερους ρυθμούς δραστηριοτήτων. Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισαν εμπορικοί δρόμοι οι οποίοι οδηγούσαν σε περιοχές νότια της Σαχάρας. Η Καρχηδόνα, σε αντίθεση με την Αλεξάνδρεια, καταστράφηκε. Η εικόνα της περιοχής άλλαξε ολοκληρωτικά μετά την αραβική κυριαρχία και τη διοικητική της απεξάρτηση από την Αίγυπτο.

Το βιβλίο κλείνει με δύο παραρτήματα χρήσιμα για την έρευνα της περιοχής. Το πρώτο παρουσιάζει τις βυζαντινές, αραβικές, συριακές, κοπτικές αλλά και τις λατινικές πηγές, φωτίζοντας πολλά από τα ειδικότερα προβλήματα και τις δυνατότητες της προσφοράς τους στην έρευνα. Το δεύτερο εξετάζει τις ναυτικές δυνάμεις στη Μεσόγειο και τη μετάβαση του ελέγχου τους από το Βυζάντιο στους Άραβες. Πολύ χρήσιμος για τους ερευνητές είναι επίσης ο αναλυτικός κατάλογος των πηγών και της βιβλιογραφίας και το ευρετήριο ονομάτων προσώπων και τόπων. Το βιβλίο πλαισιώνεται από περίληψη στα ελληνικά και αραβικά και μια σειρά χαρτών και εικόνων των πόλεων καθώς και των τύπων των πλοίων των κατακτητών. Με αυτά τα πλούσια εργαλεία παρουσιάζεται εμπεριστα-

τωμένα η εικόνα των ιστορικών μεταβολών τις οποίες επέφερε η κατάρρευση των πόλεων της Αφρικής τον 7ο αιώνα. Η συνεξέταση ελληνικών και αραβικών πηγών από το πρωτότυπο, η οποία δίνει μια μοναδική και γνήσια ιστορική οπτική στο έργο, έδωσε στον συγγραφέα τη δυνατότητα να παρουσιάσει εντελώς άγνωστες έως τώρα πληροφορίες για τα γεγονότα και τη γεωγραφία της περιοχής, αλλά και να προχωρήσει σε επανεκτιμήσεις για όσα παραδίδουν από την πλευρά τους οι Βυζαντινοί. Αυτή η απευθείας επαφή με τα αραβικά κείμενα ρίχνει φως στα όσα γνωρίζαμε έως τώρα για τις αντιδράσεις της Κωνσταντινούπολης στις απώλειες των δυτικών τμημάτων της και για την αποτυχία της να τα διατηρήσει στην επικράτειά της. Η εναλλαγή του ελέγχου της *Ἑσπερίου Λιβύης, τῆς τῶν Ἄφρων καλουμένης χώρας*, όπως λέγεται στη Χρονογραφία του Θεοφάνη του Ομολογητή, από τους Ρωμαίους και τους Μαυρούσιους και στη συνέχεια από τους Βανδύλους και πάλι τους Ρωμαίους, μέσω μιας μεγάλης βυζαντινής ναυτικής εκστρατείας, προοριζόταν να παύσει οριστικά στα μέσα του 7ου αιώνα από τους Άραβες, με επακόλουθη ριζική αλλαγή του παλαιότερου κοινωνικού υποστρώματος.

Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών /
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

ΜΑΡΙΑ Κ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Cinque poeti bizantini. Anacreontee dal Barberiniano greco 310, testo critico, introduzione, traduzione e note a cura di Federica Ciccolella, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2000, σελ. 293.

Τὰ ἀνακρεόντεια ποιήματα ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὸν κώδικα Barberinianus gr. 310, μοναδικὸ μνημεῖο γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ ποιητικοῦ αὐτοῦ εἴδους στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν πρῶμη στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, εἶχαν ἀπὸ παλιὰ ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν συμβάλει τόσο στὴν κριτικὴ ἀποκατάστασή τους ὅσο καὶ στὴν ἐρμηνευτικὴ καὶ πραγματολογικὴ τους διασάφηση. Ἄρκει νὰ ἀναφέρουμε τὰ ὀνόματα τοῦ Bergk καὶ τοῦ Nissen. Ὡστόσο, ζητούμενο τῆς ἔρευνας ἦταν μιὰ νέα συγκεντρωτικὴ ἔκδοση τῶν ποιητικῶν αὐτῶν κειμένων, ἢ ὁποία θὰ λάμβανε ὑπόψη τὰ πορίσματα τῆς παλαιότερης ἔρευνας καὶ θὰ παρουσίαζε ἓνα κατὰ τὸ δυνατόν ὀριστικὸ κείμενο. Ἡ νέα ἐκδότρια τῶν κειμένων αὐτῶν τοῦ Ἰωάννου Γαζαίου, τοῦ Ἡλία Συγκέλλου, τοῦ Ἰγνατίου Διακόνου, τοῦ Λέοντα Χοιροσφάκτη καὶ ἄλλων, λιγότερο γνωστῶν βυζαντινῶν λογίων, ἐκπληρώνει τὸ αἶτημα αὐτὸ κατὰ τὸν καλύτερο δυνατό τρόπο.

Στὴν εἰσαγωγὴ συζητεῖται γενικὰ τὸ θέμα τῆς τύχης τῶν ἀνακρεόντειων ποιημάτων στὸ Βυζάντιο, γίνεται μιὰ ἀναλυτικὴ προσέγγιση τῶν προβλημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση καὶ τὸ μέτρο

τῶν κειμένων, ἐνῶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μελέτη τῆς θεματολογίας τους. Εἰδικὴ εἰσαγωγὴ προτάσσεται, χωριστά, τῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων κάθε συγγραφέα. Ἡ ἐκδοση συνοδεύεται ἀπὸ πλούσιο σχολιασμὸ καὶ πολὺ προσεγμένη μετάφραση, ὅπως ἐπιβάλλεται ἄλλωστε, ὅταν ἐκδίδονται τέτοιου εἴδους δύσκολα κείμενα. Τὸ μόνο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προσάψει κανεὶς στὴν ἐκδότρια εἶναι ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ὀρισμένες φορὲς υἰοθετεῖ παλαιότερες διορθώσεις ἢ προτείνει δικῆς τῆς, εἰς βάρος τῆς χειρόγραφης παράδοσης. Δίνω δύο παραδείγματα ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ἡλία Συγκέλλου:

Σ. 16, στίχ. 89-92 φιλὸς εἰς τέλος ὑπάρχω ... φαρμάθοις νέον ἄθυρμα:
Ἡ ἐκδότρια υἰοθετεῖ τὴν διόρθωση νέον ἀντὶ γιὰ τὸ νέων τοῦ χειρογράφου Β, τὸ ὁποῖο, ὡστόσο, νοηματικὰ καὶ μετρικὰ, εἶναι ἄψογο: εἶμαι ἕνα παιγνίδι μὲ τὴν ἄμμο τῶν νεαρῶν παιδιῶν. Ἡ σαφῆς ἀναφορὰ στὸν Ὅμηρο (*Ἰλιάς* Ο, 362-364) δὲν ἐπισημαίνεται οὔτε στὸ ὑπόμνημα πηγῶν οὔτε στὰ σχόλια.

Σ. 28, στίχ. 70-72 τί χρόνον μάτην ἀπόλλεις, ὃς ἐλεῖν δρόμῳ φυγόντα ἔπορ' οὐ πάλιν βροτοῖσι. Στὴν πραγματικότητά ἡ ἐκδότρια ξαναγράφει τοὺς δύο τελευταίους στίχους, οἱ ὁποῖοι στὸ χειρόγραφο Β παραδίδονται ὡς ἐξῆς: ὃν ἐλεῖν δρόμῳ φυγόντα ἐπόρου πέλει βροτοῖσι. Οἱ παλαιότεροι ἐκδότες, πολὺ ὀρθά, εἶχαν ἐντοπίσει τὸ πρόβλημα στὸν ἀνύπαρκτο τύπο ἐπόρου, τὸ ὁποῖο διόρθωσαν σὲ ἄπορον. Οὔτε αὐτὴ ἡ διόρθωση εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλῆς, ἱκανοποιεῖ ὅμως πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὶς ριζικὲς ἐπεμβάσεις στὸ κείμενο, σὶς ὁποῖες προβαίνει ἡ νέα ἐκδότρια.

Φυσικὰ οἱ ἐλάχιστες αὐτὲς παρατηρήσεις σὲ τίποτε δὲν μειώνουν τὴν ἀξία τῆς ἐκδόσεως, ἡ ὁποία εὐχόμεσθε νὰ ἀποτελέσει τὸ σταθερὸ θεμέλιο, πάνω στὸ ὁποῖο θὰ βασισθεῖ ἡ προσπάθεια λογοτεχνικῆς καὶ αἰσθητικῆς ἀξιολόγησής τῶν κειμένων αὐτῶν.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit, Referate des Internationales Symposiums und der Freien Universität Berlin, 3 bis 6 April 1998 [Melete-mata, Band 8], hrsg. von P. A. Agapitos und D. R. Reinsch, Frankfurt am Main 2000, σελ. 146.

Ὁ μικρὸς αὐτὸς τόμος, τὸν ὁποῖο προλογίζει ὁ D. R. Reinsch, ἀποτελεῖ εὐγλωττὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ περιφρονημένα ἴσως, παλαιότερα, εἶδη τῆς λόγιας βυζαντινῆς γραμματείας. Οἱ ἀνακοινώσεις τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὸ μυθιστόρημα τῆς περιόδου τῶν Κομνηνῶν, ποὺ διοργανώθηκε ἀπὸ τὸ Ἐλεύθερο Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, καλύπτουν ἕνα εὐρὸ φάσμα θεμάτων, τὰ ὁποῖα ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ φιλολογικοῖστορικὴ προσέγγιση καὶ φθά-

νουν ὡς τὴν ἐφαρμογὴ σύγχρονων μεθόδων θεωρίας τῆς λογοτεχνίας καὶ ἀφηγηματολογίας.

Ὁ Π. Ἀγαπητὸς («Der Roman der Komnenenzeit: Stand der Forschung und weitere Perspektiven») προβαίνει σὲ μιὰ ἐπισκόπηση τῆς προόδου ποὺ ἔχει γίνει στὴ μελέτη τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος, κυρίως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου ὡς τὶς ἡμέρες μας. Ἡ ἐπισκόπηση αὐτὴ καταλήγει μὲ μιὰ ἀπαρίθμηση τῶν ζητουμένων τῆς ἔρευνας, ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ ὑπόδειξη νέων κατευθύνσεων ἐργασίας. Ἡ μελέτη τῶν χειρογράφων ποὺ παραδίδουν τὰ μυθιστορήματα ὡς ἀρχαιολογικῶν μνημείων, ὅπως τὸ διατυπώνει χαρακτηριστικὰ ὁ συγγραφέας, καὶ ὄχι ὡς ἀπλῶν φορέων τῆς παράδοσης, καὶ ἡ ἀξιοποίηση τῆς σύγχρονης θεωρίας τῆς λογοτεχνίας, ὄχι μὲ μηχανικὴ μεταφορὰ τῶν πορισμάτων τῆς ἔρευνας στὰ βυζαντινὰ πράγματα, ἀλλὰ μὲ συνείδηση τῶν δυσκολιῶν καὶ μὲ συναίσθηση τῶν διαφορετικῶν ἱστορικῶν συμφραζομένων ποὺ παρήγαγαν τὰ κείμενα αὐτά, ἔτσι ὥστε νὰ διαμορφωθεῖ μιὰ ἱστορικῶς ἀποδεκτὴ μέθοδος λογοτεχνικῆς ἀνάλυσης τῶν ἔργων, εἶναι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ αἰτήματα αὐτά.

Ὁ J. Ljubarskij («Der byzantinischen Roman in der Sicht der russischen Byzantinistik») τονίζει τὴν ἀναγκαιότητα γνώσης τῆς ρωσικῆς ἢ καὶ τῆς γεωργιανῆς γλώσσας, προκειμένου ὁ βυζαντινολόγος νὰ διαβάσει τὶς ἐργασίες τοῦ Alexidze καὶ τῆς Poljakova γιὰ τὰ βυζαντινὰ μυθιστορήματα. Ἡ δευτέρη ἐργασία, ἡ ὁποία ἀναλύεται ἐκτενῶς, θεωρεῖ, κάπως εὐκόλα, τὰ βυζαντινὰ μυθιστορήματα, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ ἀρχαῖα πρότυπά τους, ὡς κείμενα ἀλληγορικῶν χαρακτήρα καὶ τὰ συγκρίνει μὲ τὰ μεσαιωνικὰ δυτικὰ μυθιστορήματα.

Στὸν χῶρο τῶν πολιτιστικῶν ἐπαφῶν Βυζαντίου καὶ Μεσαιωνικῆς Δύσης κινεῖται καὶ ἡ ἀμέσως ἐπόμενη ἐργασία (C. Cupane, «Metamorphosen des Eros»), μὲ σαφῶς ὅμως διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία. Ἐξετάζεται τὸ θέμα τῆς παρουσίας τοῦ ἔρωτα στὸ μυθιστόρημα τῆς περιόδου τῶν Κομνηνῶν σὲ συσχετισμὸ μὲ ἄλλα κείμενα τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὰ προγυμνάσματα τοῦ Νικηφόρου Βασιλάκη καὶ τὰ ποιήματα τοῦ λεγόμενου Μαργάνειου Προδρόμου. Ἡ συγγρ. ἐπισημαίνει τὴν παρουσίαση τοῦ ἔρωτα ὡς μιᾶς ἐσωτερικῆς ψυχικῆς δύναμης, στοιχεῖο ποὺ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση, καὶ ἐνδεχομένως προέρχεται ἀπὸ τὴ μελέτη χαμένων σήμερα δυτικῶν μυθιστορημάτων ἀπὸ τοὺς λογίους τῆς δυτικόφιλης ἀλλῆς τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ.

Ἡ θρησκεία ὡς στοιχεῖο ποὺ προσδιορίζει τὴ δομὴ τῶν μυθιστορημάτων ἐξετάζεται ἀπὸ τὴν R. H. Harder («Religion und Glaube in den Romanen der Komnenenzeit»), ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι τὸ θέμα τῆς θρησκείας στὸ μυθιστόρημα τῆς περιόδου τῶν Κομνηνῶν παρουσιάζει ἰδιομορφίες, ποὺ δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴν παραδοσιακὴ λειτουργία τῆς θρησκευτικότητας στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μυθιστορήματα. Ἡ παρουσία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας στὸ μυθιστόρημα παρέχει στοὺς συγγραφεῖς τὴ δυνατότητα νὰ πάρουν ἀποστάσεις ἀπὸ τὸ κυρίαρχο δόγμα τῆς ἐποχῆς

τους, ενώ παράλληλα, αξιοποιώντας πλήρως τις δυνατότητες τῆς ἑτερογλωσσίας, δίνουν ἀρκετές διαβεβαιώσεις στὸν ἀνυποψίαστο ἀναγνώστη γιὰ τὴν προσήλωσή τους στὴν παράδοση.

Ἡ ποικιλία καὶ ἡ τάση γιὰ δημιουργικὴ ἀνάπλαση τῶν ἀρχαίων προτύπων στὸ μυθιστόρημα τῆς περιόδου τῶν Κομνηνῶν γίνονται ἀντικείμενο μελέτης στὴν ἐργασία τῆς C. Jouanno («Discourse of the body in Prodromos, Eugenianos and Macrembolites»), ἡ ὁποία μελετᾷ τὸ θέμα τῆς γλώσσας τοῦ σώματος στὰ μυθιστορήματα τῆς περιόδου, ἐπισημαίνοντας τὶς δομικὲς διαφορὲς στὸν χειρισμὸ τοῦ ἀντικειμένου ἐκ μέρους τῶν διαφόρων συγγραφέων, γεγονόςς ποὺ ἀποδεικνύει τὴν ἔλλειψη στερεοτυπίας στὰ ἔργα αὐτά.

Στὸν χῶρο τῆς σύγχρονης θεωρίας τῆς λογοτεχνίας κινεῖται ἡ ἐργασία τῆς I. Nilsson, «Spatial time and temporal space: Aspects of narrativity in Makrembolites», σχετικὰ μὲ τὸν χῶρο ὡς στοιχεῖο ἀφήγησης στὸ μυθιστόρημα τοῦ Μακρεμβολίτη. Ἡ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι σκόπιμα ὁ Μακρεμβολίτης δὲν ἔχει ὡς κέντρο βάρους τὴ δράση, ἀλλὰ προσπαθεῖ μὲ ρητορικὰ μέσα νὰ ἀναδείξει τὸ κείμενό του ὡς ἔργο τέχνης.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς μελέτης τοῦ Π. Ροῖλου («Amphotroglossia: The role of rhetoric in the medieval Greek learned novel»). Ἀνιχνεύοντας τὴν ἑτερογλωσσία τοῦ Μπαχτὶν στὸν ὄρο ἀμφοτερογλωσσία ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ Τζέτζης¹, γιὰ νὰ δηλώσει τὸν πολυδύναμο χαρακτήρα τῆς ρητορικῆς, καταλήγει, ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῆς χρήσης λειτουργικῶν ἢ γενικότερα θρησκευτικῶν μοτίβων στὸ μυθιστόρημα τοῦ Προδρόμου, στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ συγγραφέας, μὲ τρόπο ἔντεχνο, παρωδεῖ μοτίβα καὶ εἰκόνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποίησης. Ἡ εἰκονολογία τῶν λειτουργικῶν κειμένων ἦταν τόσο οικεῖα σὲ κάθε Βυζαντινὸ, ὥστε ἡ χρήση τῆς, ἀκόμη καὶ σὲ ἐντελῶς διαφορετικὰ συμφραζόμενα, εἶναι μάλλον ἀναπόφευκτη.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἐργασία τῆς E. Jeffreys («A date for *Rhodanthe and Dosikles*») ἡ ὁποία ἐκδίδει ἕνα ποίημα τοῦ Προδρόμου, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ λόγιος συγγραφέας ἀφιερώνει τὸ μυθιστόρημά του σὲ κάποιον Καίσαρα, ποὺ κατὰ τὴ συγγρ. εἶναι ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος. Ἄν ἡ ἄποψη αὐτὴ εὐσταθεῖ, τότε τὸ μυθιστόρημα τοῦ Προδρόμου γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1138, ἔτος θανάτου τοῦ Βρυεννίου. Δὲν ἀποκλείεται, ὡστόσο, νὰ ὑπάρχει ἀναφορὰ καὶ στὸν Καίσαρα Ρογήρο. Στὸ μεταξὺ τὸ μικρὸ αὐτὸ

1. Θὰ παρουσίαζε σίγουρα ἐνδιαφέρον ἡ μελέτη τῆς χρήσης τοῦ ὄρου καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τῆς ἐποχῆς. Τὸν ὄρο χρησιμοποιοῖ ὁ Εὐστάθιος στὸ Ὑπόμνημα του στὴν Ἰλιάδα. Βλ. π.χ. Van der Valk III, 382, 15, μὲ τὸ σχετικὸ σχόλιο τοῦ ἐκδότη. Ἡ ἴδια λέξη ἀπαντᾷ καὶ στὸν ἐπιτάφιο τοῦ ἴδιου συγγραφέα γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ (Tafel 199, 20): οὐ κατὰ τὸ (μήπως τὸν;) θρῦλλοῦμενον ἐν τοῖς πάλαι διατεθειμένος ἀμφοτερογλωσσον. Τὸ χωρίο εἶναι σημαντικό, διότι δείχνει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ συνέδεαν τὸν ὄρο μὲ τὴν γνωστὴ ἀπὸ τὸν Περικλῆ (κεφ. 4) τοῦ Πλουτάρχου ἱστορία γιὰ τὸν Ζήνωνα τὸν Ἐλεάτη, ὑποτιθέμενο εὐρετὴ τῆς διαλεκτικῆς, τὸν ὁποῖο ὁ Τίμων ὁ Φλιάσιος εἶχε ἀποκαλέσει ἀμφοτερογλωσσον.

κείμενο εκδόθηκε και από τον Άγαπητό, ο οποίος υποστηρίζει, με πειστικά επιχειρήματα, ότι ο Πρόδρομος συγκρίνει τον έαυτό του με τον Μακρεμβολίτη.

Τις σχέσεις, τέλος, του λόγιου βυζαντινού μυθιστορήματος με το άραβικό έπος εξετάζει η έργασία της C. Ott («Byzantine Wild East-Islamic Wild West. An expedition into a literary borderland»).

Παρά το μικρό του σχήμα, είναι βέβαιο ότι ο τόμος αυτός θα αποτελέσει σημαντικό σταθμό στην έρευνα του μυθιστορήματος της περιόδου των Κομνηνών, αλλά και άλλων συναφών κειμένων του Βυζαντίου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Michaelis Choniatae Epistulae, recensuit Foteini Kolovou [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XLI. Series Berolinensis], Berolini - Novi Eboraci, Walter de Gruyter, 2001, σελ. 396+2 πίν.

Το κείμενο των έπιστολών του Μιχαήλ Χωνιάτη είχε εκδοθεί από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο ήδη τον προπερασμένο αιώνα. Η έκδοση αυτή, παρά τα όσα κακεντρεχή έγραψε λίγο αργότερα ο γνωστός φιλόλογος Πέτρος Παπαγεωργίου, ήταν για την εποχή της υποδειγματική. Με έμβριθεια και γνώση ο Λάμπρος εξέδωσε τις έπιστολές, ύστερα από επίπονη κριτική έπεξεργασία, καταφέροντας να δώσει εν πολλοίς ένα κείμενο καθαρό και αναγνώσιμο, το οποίο μπόρεσαν αργότερα άλλοι έρευνητές να το χρησιμοποιήσουν ως σταθερή άφετηρία για τις δικές τους έρευνες. Η αξία της έκδοσης του Λάμπρου γίνεται έμφανής ακόμη και σήμερα, με την επανέκδοση των κειμένων από τη Φ. Κολοβού. Σε κάθε σχεδόν σελίδα της νέας έκδοσης σημειώνονται στο κριτικό υπόμνημα κατά μέσο όρο πέντε τουλάχιστον διορθώσεις του Λάμπρου, πολλές από τις οποίες κάθε άλλο παρά αυτόνομες είναι.

Έπάνω σ' αυτό το σταθερό θεμέλιο στηρίχθηκε η νέα έκδοτική προσπάθεια της εκδότριας. Θα πρέπει ευθύς εξ αρχής να τονίσουμε ότι εργάστηκε με ύπομονη και με έξαιρετική επιμέλεια, και χάρη στον αξιοπρόσεκτο ζήλο της μπόρεσε να μάς δώσει μια έκδοση, η οποία, σε πολλά σημεία, υπερτερεί της παλαιότερης. Όρισμένες παραναγνώσεις του Λάμπρου διορθώνονται, καταρτίζεται υπόμνημα πηγών, ενώ, πράγμα πολύ σημαντικό, η νέα έκδοση εφοδιάζεται με έξαντλητικά εύρητηρια, χρησιμότητα για κάθε έρευνητή που θα ήθελε να προσεγγίσει το προσφερόμενο υλικό.

Έντελώς δειγματοληπτικά αντέβαλα το κείμενο της νέας έκδοσης με φωτογραφίες των φύλλων 35r-v, 50r-v, 72r-73r, 83v-84r, 114r-116v,

Οι παρατηρήσεις στις έπιστολές 47,37, 101,230, 110,12, 126,3, 9,28, 132,50, 142,27, 147,21-22 έχουν ήδη προταθεί από τον G. Fatouros στην BZ 95.2 (2002) 703-705.

136v-138v, 142v-143r, 156r, 187r-188v του κώδικα Laurentianus Plut. 59, 12 (δυστυχῶς ἦταν οἱ μόνες πού εἶχα στή διάθεσή μου). Ἀπό τήν ἀντιβολή αὐτῆ ἐπισήμανα τίς ἀκόλουθες περιπτώσεις ὅπου ἡ νέα ἐκδότρια (K) τυπώνει ἐσφαλμένο τύπο, ἐνῶ ὁ Λάμπρος (Λ) διαβάζει τὸ χειρόγραφο σωστά:

50, 61 πυροφόροι (K): πυροφόροι (Λ), 53, 28 γε τῷ (K): γέ τῷ (Λ), 53, 39 ἡμετέρας (K): ὑμετέρας (Λ), 101, 276 εἶδε (K): οἶδε (Λ), 124, 22 μόνη (K): μονή (Λ), 132, 73 μεταπεποιήται (K): μεταπεποιώται (Λ), Ἀρχαὶ τινῶν διαφόρων ἐπιστολῶν: 24 μετὰ τὸ δεξιούμενος ἀρχίζει νέα ἀρχὴ ἐπιστολῆς στὸ χφ., πράγμα πού δὲν φαίνεται νὰ γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὴν Κολοβοῦ, ἐνῶ ὁ Λάμπρος τὸ ἀντιλαμβάνεται, 70 ἡμετέρων (K): ὑμετέρων (Λ), 94 μήκετι (K): μήκει (Λ), 107 ἀπὸ (K): τῆς (Λ).

Ἄλλες παρατηρήσεις στὸ κείμενο:

13, 23-25 οὐδ' ἡ νοερὰ φύσις καὶ ἀγγελικὴ τῷ θεῷ μόνῳ προσανέχει, ἀλλὰ καὶ τοῦ κάλλους ἐκείνου καταπολαύει καὶ τῶν δευτέρων ἐπέστραπται. Τὸ γενικὸ νόημα τῆς φράσης εἶναι σαφές: ἀκόμη καὶ οἱ ἄγγελοι δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀφιερωμένοι στή θεωρία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ δίνουν κάποια σημασία καὶ σὲ ὅσα ἔρχονται δεύτερα. Ὁμοία φράση ἀπαντᾷ στὴν Ἐπιστ. 29, 10-11 (οὐκ ἐν τῇ γνώσει μόνῃ τῶν ὄντων τὸ θεοεἶκλον ὀριζόμενοι, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ τῶν δευτέρων ἐπεστράφθαι καὶ κοσμεῖν ὡς οἶόν τε) καὶ στὴν Ἐπιστ. 33, 4-5 (τὸ ἀπεστράφθαι πρὸς τὸν θεὸν τοῦ τῶν δευτέρων καὶ καθ' ἡμᾶς ἐπεστράφθαι προτετίμηκας – ἡ εἰκασία πού σημειώνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα σχετικὰ μὲ τὸ συγκεκριμένο χωρίο εἶναι ἐντελῶς περιττή). Πρόβλημα ὅμως δημιουργεῖ ἡ ἀντωνυμία ἐκείνου στὸ ἐδάφιο τῆς Ἐπιστ. 13, ἡ ὁποία προφανῶς ἀναφέρεται στὸν Θεό. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ὅμως ὑπάρχει λογικὴ ἀντίφαση μεταξὺ τῆς πρότασης ἀλλὰ-καταπολαύει καὶ ἐκείνης πού ἀκολουθεῖ (τῶν δευτέρων ἐπέστραπται), ἐφόσον αὐτὸ πού θέλει νὰ τονίσει ὁ συγγραφέας εἶναι ὅτι καὶ οἱ ἄγγελοι ἀσχολοῦνται μὲ κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θεό. Τὸ κάλλος ὅμως ἀνήκει στὸν Θεὸ (ἐκείνου), ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιδιαστέλλεται πρὸς αὐτόν. Ἡ ἀντίφαση αἴρεται, ἂν τὸ ἀλλὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ καταπολαύει. Τὸ νόημα, ἂν υἰοθετηθεῖ ἡ μετάθεση, πού προτείνεται ἐδῶ ὄχι χωρὶς δισταγμὸ, εἶναι: καὶ οἱ ἄγγελοι ἀκόμη δὲν προσέχουν μόνον τὸν Θεὸ καὶ δὲν ἀπολαμβάνουν μόνον τὸ κάλλος ἐκείνου, ἀλλὰ δίνουν σημασία καὶ σὲ ὅσα ἔρχονται δεύτερα.

20, 42-43 ἐπεὶ ὑφωρώμεθα τὸ φιλοπαῖγμον τῶν Εὐριπιωτῶν καὶ ἐφυλαττόμεθα μὴ ποτε τῶν συνήθων τις νευτερίσειε: Τὸ τις ἀποτελεῖ διόρθωση ἀπὸ τὸ τι τῶν χειρογράφων, τὸ ὁποῖο, ὡστόσο, δίνει ἱκανοποιητικὸτατο νόημα, ἐφόσον ἐκλήφθαι ὡς ἀντικείμενο τοῦ ρήματος νευτερίσειε, τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς ὑποκείμενο τὸ προηγούμενο φιλοπαῖγμον: φοβόμεσταν μήπως ἡ παιγνιώδης διάθεση τῶν Εὐριπιωτῶν προκαλέσει κάποια δυσάρεστη ἐκπληξή, ἀπὸ αὐτῆς πού συνηθίζει (τι τῶν συνήθων).

45, 25-26 ἐδόκουν ὁρᾶν σε πειρώμενον ἐπιβῆναί τινος ὀχήματος, τόδ'

οὐχ ἴστατο ἀτρεμές: Πρέπει νὰ γραφεῖ τὸ δ'. Στὸ χφ τὸ δ' ἐκλαμβάνεται ὡς ἐγκλιτικὸ καὶ ὁ τόνος του ἀνεβαίνει στὴν προηγούμενη λέξη, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ τύπος αὐτὸς εὐκολὰ νὰ συγχέεται μὲ τὴν ἀντωνυμία.

47, 36-40 οὐκοῦν τὴν ἐκ τοῦ λέγειν παραμυθίαν παρείς (ἔχεις γὰρ ταύτην παρὰ σαυτοῦ) εὐχῆ κατεπάδω τοῦ ἄλλου σου· εἶπερ μὴ φθάσας ὁ λογισμὸς καὶ τὴν ἡμετέραν εὐχὴν καὶ τὴν ἐκ τοῦ χρόνου εὐμάρειαν (εἶχε)· χρόνος γάρ, φησίν, εὐμάρης θεός, τὴν ὀδύνην κατεγοήτευσε τῷ παρ' αὐτῷ νηπενθεῖ φαρμάκω... Ἡ προσθήκη τοῦ ρήματος εἶχε εἶναι περιττή, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει καμία lacuna. Ἡ πρόταση χρόνος γὰρ-θεός εἶναι παρενθετική, ἐνῶ ἡ ὑποθετικὴ πρόταση εἶπερ-φαρμάκω ἔχει ὡς ἀπόδοση τὴν προηγούμενη κύρια (οὐκοῦν-ἄλλου σου), ὅποτε καὶ ἡ ἄνω τελεία μετὰ τὴ λέξη ἄλλου πρέπει νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ κόμμα¹. Ἡ λέξη λογισμὸς εἶναι ὑποκείμενο τοῦ κατεγοήτευσε. Τὸ νόημα: θὰ πῶ μία εὐχὴ γιὰ νὰ σοῦ περάσει ἡ λύπη, ἂν βέβαια ἡ σκέψη σου δὲν ἔχει ἤδη προλάβει, πρὶν ἀπὸ τὴ δική μου εὐχὴ, νὰ σὲ παρηγορήσει μὲ τρόπο μαγικό.

51, 41-45 καὶ ἐπ' αὐτόν, ὃ φασι, τὸν βατῆρα τῆς εὐδαιμονίας ἐκουφίζετο γεγωνῶς θεοῦ μεγάλου ὀαριστῆς, ὅπερ οὐδέπω πρότερον· καὶ οὐπερ ἀκοῆ ὠτὸς ἐπὶ τῆς εὐημερίας ἤκουε, τοῦτον ἐπὶ τῆς τότε δυσημερίας ὀφθαλμοῖς ἑώρακεν, ἀναγορευθεὶς παρ' αὐτοῦ δίκαιος: Ὁρθὰ ἡ ἐκδότρια ἐπισημαίνει τὴν ἀπήχηση ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἰωβ 42, 5 ἀκοῆν μὲν ὠτὸς ἤκουόν σου τὸ πρότερον, νυνὶ δὲ ὁ ὀφθαλμὸς ἑώρακέ σε. Σὲ καμία ὅμως περίπτωση δὲν δικαιολογεῖται ἡ διόρθωση τῆς μετοχῆς ἑωρακῶς, τὴν ὁποία παραδίδει τὸ χειρόγραφο, σὲ ἑώρακεν, γιὰ νὰ ὑπάρχει ταύτιση πρὸς τὴν πηγὴ. Τὸ ἑωρακῶς ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα πρὸς τὸ γεγωνῶς ποῦ προηγεῖται (ἡ ἄνω τελεία πρέπει νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ κόμμα), μὲ τὸ ὁποῖο συνδέεται ἄλλωστε παρατακτικά, ἐνῶ ἡ διόρθωση καταστρέφει τὴ συμμετρικὴ δομὴ τοῦ κειμένου, ποῦ βασιίζεται σὲ δύο μετοχῆς παρακειμένου.

64, 20 Τὸ κακοπραγία πρέπει μᾶλλον νὰ διορθωθεῖ σὲ κακοπραγία (ὑποκείμενο καὶ τοῦ προσαφήρηται καὶ τοῦ δυνηθεῖν ποῦ ἀκολουθεῖ).

71, 23-26 ἔξεστι γάρ σοι καὶ ἀμφοῖν διωπηρετεῖσθαι, δυσι μὲν οὐσι κυρίοις, καθότι τῷ μὲν ψυχῶν, τῷ δὲ σωμάτων ἄρχειν ἐνδέδοται, καὶ τῷ μὲν ῥάβδος, τῷ δὲ ξίφος ἐγχεχείρισται, ἐνίζομένοις κατὰ τὸν Ζοροβάβελ καὶ τὸν τοῦ Ἰωσεδὲκ Ἰησοῦν τῷ αὐτῷ νοῖ καὶ τῷ αὐτῷ πνεύματι: Ὁ Παπαγεωργίου προσέθεσε ὀρθὰ πρὶν ἀπὸ τὸ ἐνίζομένοις ἓνα δέ, γιὰ νὰ ὑπάρχει ἀντιστοιχία πρὸς τὸ προηγούμενο δυσι μὲν, προσθήκη ποῦ δὲν δέχεται ἡ ἐκδότρια, παρόλο ποῦ ἡ ἀντίθεση εἶναι ἔντονη.

79, 13-14 ἐμαυτὸν δὲ ταλανίζω καταδεδικασμένον ἀειφυγίαν τινὰ τῶν

1. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ εἶναι ἀπόδοση ἡ κύρια πρόταση ποῦ ἔπεται (ἄφαιτό σου) δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀποκλεισθεῖ. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ἡ ἄνω τελεία, τῆς ὁποίας ἐδῶ προτείνεται ἡ ἀπαλειφή, θὰ πρέπει νὰ διατηρηθεῖ.

αυτόθεν (ἀγαθῶν φεύγειν). Εἶναι πιθανὸν (ὄχι βέβαιον) ὅτι οἱ τελευταῖες λέξεις τῆς ἐπιστολῆς παραλείπονται, ὥστόσο ἡ συμπλήρωση τοῦ προτείνεται εἶναι ἐξαιρετικὰ παρακεκινδυνευμένη. Τὸ ὅτι σὲ ὀρισμένα χωρία τοῦ Πλάτωνος ἀπαντᾷ ἡ ἔκφραση ἀειφυγίαν φεύγειν δὲν εἶναι ἐπαρκῆς λόγος γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι λείπει τὸ ρῆμα φεύγω, ὅπως ὑποστηρίζει καὶ ἄλλου ἢ ἐκδότρια². Ἄλλωστε τὸ ρῆμα καταδικάζομαι κάλλιστα μπορεῖ νὰ ἔχει ἀντικείμενο σὲ αἰτιατική, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη ἐνὸς ἐπιπλέον ἀπαρεμφάτου, βλ. π.χ. τὸ παράδειγμα καταδικασθεὶς φυγῆν, LSJ⁹, s.v. καταδικάζω.

84, 16-18 *ράσα ἐξωνήθησαν καὶ ἐπατήθησαν, πρὶν δὲ καὶ βαφῆναι ἀπέπλευσεν ὁ παρῶν ναύκληρος ὁ Κάτζαρις καὶ ὁ παραλαβῶν τὰ παρόντα εἶδη. Ὁ ἐνικὸς ἀπέπλευσε ξενίζει κάπως, τῆ στιγμῆ τοῦ ὑπάρχουν δύο ὑποκείμενα (ὁ Κάτζαρις καὶ ὁ παραλαβῶν). Ἀσφαλῶς, ὅταν ὑποκείμενα εἶναι ἀφηρημένες ἔννοιες, τὸ φαινόμενο εἶναι ἀνεκτό, βλ. π.χ. Ἐπιστ. 20, 14 χρόνος καὶ φθόνος ἐφιλονίκησε, ὥστόσο ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Μήπως, ἐπομένως, πρέπει, ἀλλάζοντας τὴ σειρά τοῦ καὶ ὁ, νὰ γράψουμε ὁ καὶ (παραλαβῶν), ταυτίζοντας ἔτσι τὸν Κάτζαρι με τὸν παραλαβόντα τὰ εἶδη;*

100, 23-24 *τὸ δὲ βεβηκὸς τοῦ φρονήματος καὶ ἡδρυμένον, κατὰ τὸν φαλμωδόν, ἐν νεότητι παραφαίνων ἀκμάζοντος. Ἡ ἐκδότρια διορθώνει τὸ ἡδρυμένον τοῦ χειρογράφου σὲ ἡδρυμένον, ἀφορμώμενη ἀπὸ τὴν γραφὴ ἡδρυμένον τοῦ Ψαλμ. 143, 12. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ παρακάτω, στίς Ἐπιστ. 142, 65 καὶ 145, 57-58. Ὡστόσο, στὸ κείμενο τοῦ Ψαλμοῦ παραδίδεται καὶ ἡ γραφὴ ἡδρυμένον³, ἡ ὁποία φαίνεται πὼς εἶναι καὶ ἡ καθιερωμένη στὰ λειτουργικὰ βιβλία. Ἐπομένως λόγος διόρθωσης δὲν ὑπάρχει. Ὁ προτεινόμενος ἐπίσης ὀβελισμὸς τῆς μετοχῆς ἀκμάζοντος, κυρίως βάσει ἐνὸς χωρίου τοῦ Εὐθυμίου Ζυγαβηνοῦ⁴, δὲν εἶναι ἀσφαλῆς, ἐφόσον ἡ ἐπιθετικὴ μετοχὴ ἀκμάζοντος μπορεῖ ἄνετα νὰ ἐκληφθεῖ ὡς γενικὴ κτητικὴ ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὸ βεβηκὸς τοῦ φρονήματος καὶ ἡδρυμένον. Μποροῦμε νὰ μεταφράσουμε: δείχνοντας σὲ νεαρὴ ἡλικία τὴ σταθερότητα τοῦ φρονήματος ἐνὸς ἀκμαίου ἀνδρα (ἀκμάζοντος).*

101, 228-230 *τίς ἔσται τῇ ἀνιάτῳς πεπληγυῖα καρδία μου ἴασις (ἴασις λέγω τῶν ἀλγεινῶν ὀδυνῶν) ἠτίσοῦν ἄνεσις; Μάλλον πρέπει νὰ γραφεῖ ἢ τίς οὖν ἄνεσις;*

110, 10-12 *εἶτα καὶ αὐτὴν καταβεβλήκεις τὴν κύλικα, κακῶς ἀναλύων τὰ καταποθέντα καὶ ῥᾶον, ὅπερ ἡ ὀμηρικὴ Πηνελόπη τὸν μέγαν ἰστὸν καὶ*

2. F. Kolovou, «Die Quellenidentifizierung als Hilfsmittel zur Textkonstitution der Briefe des Michael Choniates», *Lesarten. Festschrift A. Kambylis*, Βερολίνο - Ν. Υόρκη 1998, σ. 135.

3. Βλ. *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. X Psalmi cum Odis*, ed. A. Rahlfs, Göttingen³ 1979, σ. 331 (κριτικὸ ὑπόμνημα), ἀλλὰ καὶ τῆ χρηστικῆ ἐκδοσὴ *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα*, τ. Γ', ὑπὸ Ἰ. Θ. Κολιτσάρα, Ἀθήναι 1971, σ. 593.

4. F. Kolovou, ὁ.π., σσ. 132-133. Ἀξίζει μάλιστα νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ στὸ χωρίο τοῦ Ζυγαβηνοῦ παραδίδεται ὁ τύπος ἡδρυμένον.

περίμετρον. Τὸ ὄπερ πρέπει μάλλον νὰ διορθωθεῖ σὲ ἤπερ (διέλυες ὅσα εἶχες καταπιεῖ, πὸ εὐκολα καὶ ἀπὸ τὸν ἴστο τῆς Πηνελόπης).

110, 16-18 ἀποβαλόντα τὴν φιλόσοφον πυκτίδα, ὡς Δημοσθένης τὴν ἀσπίδα, ἣτις ἐπεγέγραπτο χρυσοῖς γράμμασιν ἀγαθὴ τύχη πόλεως. Ἐχοντας ὑπόψιν μας τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ βίου τοῦ Δημοσθένη τοῦ Πλουτάρχου (20, 2 τῆς ἀσπίδος ... ἐπιγεγραμμένης γράμμασι χρυσοῖς· ἀγαθὴ τύχη) μπορούμε εὐκολα νὰ διορθώσουμε τὴν ὀνομαστικὴ σὲ δοτικὴ: ἀγαθῆ τύχη.

110, 66-68 ὅσον οὖν αὐτοὶ ἐς τὴν παρὰ φύσιν θηριωδίαν φυσιοῦνται, τοσοῦτον ἡμεῖς ἐς τὴν κατ' εἰκόνα φυσικὴν ἀρχὴν ἐξευγενίζομεθα. Δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ διορθωθεῖ σὲ ὀριστικὴ ἢ προτρεπτικὴ ὑποτακτικὴ ἐξευγενίζομεθα πὸ παραδίδει τὸ χφ (ὅσο αὐτοὶ ἀποκτηνώνονται, τόσο περισσότερο ἐμεῖς ἄς ἐξευγενίζομαστε).

111, 115-116 νῦν γε ἴλαθι, κράτιστε πάντων ἀνέμων, πείσαι τοῖς ἀθλοῖς διὰ σέ, ὀφὲ γοῦν. Ὁ Λάμπρος ἀντιλήφθηκε τὸ πρόβλημα, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, καὶ γι' αὐτὸ πρότεινε τὴ διόρθωση φείσαι τῶν ἀθλίων. Ἐδῶ προτείνεται ἡ διόρθωση σπείσαι (ἀπὸ τὸ σπένδομαι: συνθηκολόγησε με ἐμᾶς πὸ ἔχουμε ἐξαθλιωθεῖ ἐξαιτίας σου).

111, 226 τῆ αὐτοῦ, οἶμαι, φύσει δικαίως ἂν προλογίσαιο. Ὁ Λάμπρος ἔχει προσλογίσαιο, τὸ ὁποῖο εἶναι σαφῶς ὀρθό. Κατὰ πάσα πιθανότητα τὸν ἴδιο τύπο παραδίδει καὶ τὸ χειρόγραφο.

111, 262-263 καὶ μόνον κατὰ νοῦν τρέφοντος, ὅπως δεσπόσει τῆς ὑφ' ἡλιον. Πρέπει νὰ γράψουμε στρέφοντος. Πρβ. Εὐσταθίου, Ὑπόμνημα στὴν Ὀδύσεια, Stallbaum II, 235, 40: στρέφων εἰς νοῦν. Συνήθης εἶναι καὶ ἡ ἔκφραση στρέφω ἐν νῷ (ἢ διανοίᾳ). Πρβλ. καὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, Μούσαι, στίχ. 329 (BZ 22 [1913], 357): κατὰ φρένας στρέφεις.

115, 36 Ὁ τύπος ἀφειματωμένοι τοῦ κώδικα ἴσως δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διορθωθεῖ σὲ ἀφιματωμένοι, ἐφόσον παραδίδονται καὶ τύποι εἰμάτιον, εἰματισμός (βλ. LSJ⁹ s.v.).

120 (τίτλος) Τῷ καθηγουμένῳ τῆς μονῆς τοῦ Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων. Οἱ δύο ἀπανωτὲς γενικὲς ξενίζουν. Μέχρι σήμερα στὴ βιβλιογραφία γίνεται λόγος γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων, ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο βάσει αὐτῆς τῆς ἐνδείξεως. Ἐφόσον ὅμως ἡγούμενος τῆς μονῆς, ὅπως γίνεται σαφὲς ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χωνιάτη, ἦταν κάποιος πὸ ἔφερε τὴν προσωνομία Φιλόσοφος (στίχ. 2-3 νῦν ἐπεκλήθησ ὁ γέγονας· νῦν ἔργῳ τὸ ἐπώνυμον ἐπεσφράγισας· ἐπεβάλου γὰρ φιλοσοφεῖν, στίχ. 6-7 ἐποχούμενος φιλοσοφίας ὀνόματι, καὶ στίχ. 9-10 ἔργοις αὐτοῖς πιστούμενος τὸν φιλόσοφον), ἓνα πρόσωπο μαρτυρημένο καὶ ἀπὸ σύγχρονη ἐπιγραφή⁵, θὰ εἶχε κανεὶς τὸν πειρασμὸ νὰ γράψει: Τῷ καθηγουμένῳ τῆς μονῆς τοῦ Κυνηγοῦ τῷ Φιλοσόφῳ.

5. Φ. Χ. Κολοβοῦ, Μιχαὴλ Χωνιάτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν, Ἀθήνα 1999, σμ. 129.

125, 16-17 *σπάνιοι (οί) τῶν δυσημερούντων φίλοι εἰσί. Ἡ προσθήκη τοῦ ἄρθρου εἶναι περιττή (λίγοι εἶναι φίλοι ὄσων δυστυχοῦν).*

126, 3 *Ἡ διόρθωση τοῦ Λάμπρου οἶε φαίνεται ἀπαραίτητη.*

132, 84-85 *ὥστε γε ψυχαγωγίαν, εἰ καὶ περιαιρούμεθα ὑμῶν ἀποφοιτώντων, ἀλλ' οὐκ ἐπίπαν ἀφαιρούμεθα: Ἡ ἔλλειψη ἄρθρου μεταξύ τῶν λέξεων γε καὶ ψυχαγωγίαν δὲν εἶναι φυσική. Προτείνεται ἡ διόρθωση ὡς τὴν (ἀντὶ γιὰ τὸ ὥστε), ὁπότε ἡ πρόταση εἶναι αἰτιολογική (διότι, βέβαια, ὅσο κι ἂν ἐσεῖς μοῦ λείπετε, δὲν εἶμαι ἐντελῶς στερημένος ἀπὸ κάθε ψυχική ἀνακούφιση).*

132, 88 *Διερωτώμαι μήπως ἡ ἐμμονὴ τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα τῆς Φλωρεντίας νὰ γράφει πάντα καλὸς καιρὸς, ἀντὶ γιὰ τὸ ἀναμενόμενο ἐπώνυμο Καλοκαιρὸς, τὸ ὁποῖο ὁ Λάμπρος ἀποκαθιστᾷ στὸ κείμενο (βλ. π.χ. καὶ 133, 90 καὶ 134, 18), εἶναι ὀρθὴ καὶ ὀφείλεται στὴ διάθεση τοῦ Χωνιάτη νὰ κάνει λογοπαίγνιο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ φίλου του.*

133, 8 *Ἡ διόρθωση τοῦ ὀνάμενος σὲ ὠνάμενος δὲν εἶναι κατανοητή. Ὁ τύπος τῆς μετοχῆς τοῦ ἀορίστου ἀπαντᾷ καὶ ἄλλοῦ (Ἐπιστ. 165, 18).*

142, 5 *Μῆτε τῷ ἐμῷ τε καὶ σῷ Ἰωάννη τῷ Συρινῷ: Ἡ ἐκδότρια ἐκλαμβάνει τὸ Συρινὸς ὡς ἐπώνυμο, ὅπως καὶ ὄλοι οἱ προηγούμενοι ἐρευνητές⁶, καὶ ἔτσι τὸ παραθέτει στὸ εὑρετήριο (σ. 314), διερωτώμενη μάλιστα σὲ ποιά θρησκεία ἀνήκει, ἐφόσον ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ γίνεται σαφὲς ὅτι ἦταν προσήλυτος στὸν χριστιανισμό. Ὅμως ἐνδεχομένως τὸ Συρινὸς πρέπει νὰ ἐκκληφθεῖ ὡς ἐθνικό, δηλώνοντας τὸν καταγόμενο ἀπὸ τὴ Συρία. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσιν ὁ Ἰωάννης ἦταν σίγουρα μουσουλμάνος. Θὰ ἦταν δύσκολο γιὰ ἓναν προσήλυτο νὰ ἔχει ἀποκτήσει ἐπώνυμο, λίγο διάστημα μετὰ τὴ μεταστροφή του.*

142, 37-38 *τάχ' δ' ἂν καὶ ἕτερ' ἄττα τοιαῦτα εὔροι τις ζητῶν: Ὁ Λάμπρος διορθώνει τὴ βυζαντινὴ γραφὴ ἕτεράττα σὲ ἕτερ' ἄττα, ἐνῶ εἶναι σαφὲς ὅτι ἐδῶ δὲν χρειάζεται ἀναφορικὴ ἀντωνυμία, ἀλλὰ ἀόριστη, δηλαδὴ ἄττα.*

142, 60-64 *ἀλλ' ὅπως, ὦ θαυμάσιε, μὴ τὰ ἀναίτια αἰτιώμεθα καὶ ἡμεῖς μὲν ἴσως οὐκ ἐμπεδῶμεν ὅ,τι κεν κεφαλῇ κατενεύσαμεν τῷ Ἰωάννη χαρίσασθαι κληροδότημα καὶ παρὰ τοῦτο καὶ τὸν Νυκτωπᾶν παρασκευάζομεν ἀναβάλλεσθαι τὴν τῆς θυγατρὸς κατεγγύησιν, εἴτα τὸ ἡμῶν αὐτῶν ἀβέβαιον ἄλλοις προσάπτομεν. Τὸ χφ. παραδίδει παρασκευάζωμεν καὶ προσάπτωμεν. Ἡ ὑποτακτικὴ ὅμως φαίνεται ἀπαραίτητη, ἐφόσον καὶ τὰ δύο ῥήματα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ ὅπως ... μὴ, ἀκριβῶς ὅπως ἡ πρώτη ὑποτακτικὴ αἰτιώμεθα. Ὑποτακτικὴ εἶναι καὶ ὁ τύπος ἐμπεδῶμεν παρὰ τὴν ἄρνησιν οὐ (βλ. τὸ παράδειγμα τοῦ συμπλέγματος ὅπως μὴ οὐκ στὸν Θεουκιδίδη 3, 57, 1 ὅπως μὴ οὐκ ἀποδεξῶνται). Τὸ νόημα: Πρόσεξε μὴ-*

6. Βλ. π.χ. H. Moritz, «Die Zunamen bei den Byzantinischen Historikern und Chronisten», *Programm des K. Humanistischen Gymnasiums in Landshut für das Schuljahr 1896/97*, I, 50, II, 19, καὶ K. I. Ἰαμαντος, *Γλωσσικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα 1964, σσ. 56-58.

πως κατηγορούμε τὰ ἀνάιτια καὶ μήπως δὲν πραγματοποιοῦμε τὶς ὑποσχέσεις μας καὶ μήπως δίνουμε ἔτσι τὴ δυνατότητα στὸ Νυκτωπᾶ νὰ ἀθετήσῃ τὴν ὑπόσχεσή του, προσάπτοντας στοὺς ἄλλους τὴ δική μας ἀναξιοπιστία.

143, 2-5 Οὐχ ὡς ψελλίσμασι παιδικοῖς τοῖς σοῖς ἐπιγαννύμεθα γράμμασιν ..., ἀλλ' ὡς νεανικοῖς ἤδη ῥητορικῶν χαρίτων στωμύλμασι καὶ τὸ ἐν σοφιστικῇ ἄνδρα ὑπισχνουμένοις οὐκ εἰς μακρὰν ἀποτελεσθησόμενον. Τὸ ἄρθρο τὸ δημιουργεῖ δυσκολίες. Ἡ μόνη δυνατότητα ἐρμηνείας θὰ ἦταν νὰ ἐκλάβουμε τὴ φράση τὸ ἐν σοφιστικῇ ὡς παρενθετική (καὶ ὅπως λένε οἱ σοφιστές), ἐρμηνεία ποὺ δὲν ἱκανοποιεῖ. Ἀπλούστερο θὰ ἦταν νὰ διορθωθεῖ σὲ τὸν (καὶ οἱ ἐπιστολές σου αὐτὲς ὑπόσχονται ὅτι ὁ σοφιστὴς ἄνδρας δὲν θὰ ἀργήσῃ νὰ ὀλοκληρωθεῖ, δηλαδὴ ἐσύ, ὁ ἀποδέκτης, δὲν θὰ βραδύνεις νὰ φθάσεις στὴ συγγραφικὴ ὠριμότητα).

147, 28-30 ἐπεὶ τι καὶ γελοῖον ἀντιπάσχουσα ἐλάνθανεν, εἰ οὕτως ἀττικίζουσα τῇ φωνῇ τὸν γεγεννηκότα τῇ τῆς γλώττης εὐγενεῖα καταμηνύουσα, εἶτα πρὸς τὸν Ἀθηνῶν ἠρνεῖτο Περίπατον ἢ καὶ μὴ εἶδέναι τὸν ἄνθρωπον ἐπώμνυτο. Ἡ ἀπουσία τοῦ ἄν στην ἀπόδοση τοῦ ὑποθετικοῦ λόγου (β' εἶδους) προξενεῖ ἐντύπωση. Ὡστόσο, ἡ ἀνωμαλία εὐκολα αἴρεται, ἂν γράψουμε ἄν τι πάσχουσα. Τὸ ρῆμα ἀντιπάσχω ἄλλωστε δὲν δίνει νόημα στὸ συγκεκριμένο χωρίο.

165, 31-32 καὶ τὴν μὲν θείαν κεφαλὴν σου ἐπισκιάζεσθαι παρ' αὐτοῦ ἐν ἡμέραις πολέμου: Καὶ ὁ Λάμπρος καὶ ἡ Κολοβοῦ διαβάζουν τὸ ἡμέρ τοῦ χειρογράφου ὡς ἡμέραις. Τὸ χωρίο ὅμως τοῦ Ψαλμ. 139, 8, τὸ ὁποῖο δὲν σημειώνεται ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἐκδότρια στὸ ὑπόμνημα πηγῶν (ἐπεσκιάσας ἐπὶ τὴν κεφαλὴν μου ἐν ἡμέρᾳ πολέμου), μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸν ὀρθὸ τύπο ἡμέρα. Ἄλλωστε, καὶ στὴν Ἐπιστ. 78, 22-23 (ἐπισκιάσαι μὲν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν σου ἐν ἡμέρᾳ πολέμου) ἀπαντᾷ ἡ ἴδια ἀκριβῶς φράση (ἐδῶ ὀρθὰ ἢ ἐκδότρια ἐπισημαίνει στὸ ὑπόμνημα πηγῶν τὸ χωρίο τῶν Ψαλμῶν).

Ἀρχαί τινων διαφόρων ἐπιστολῶν, 24-28 τί τοσοῦτον ἐβάσκηνέ μοι τὸ δαιμόνιον, ὅτι σε τὸν ἐμὸν ἀντιλήπτορα, τὸν πραῦν καὶ ἀνεξίκακον, ἐπὶ τὸν κατ' ἐμοῦ κεκίνηκε παροργισμὸν ἐτοίμως, ὡς μὴ ἐπιδυναί σοι τούτω τὸν ἥλιον, ἀλλὰ συνήθως σοι διαμεῖναι τὰ τῆς ὀργῆς; Τὸ ἐπίρρημα συνήθως δημιουργεῖ ἐρωτηματικά. Ὁ Χωνιάτης τονίζει τὴν πραότητα τοῦ ἀποδέκτη, ὅχι τὴ συνήθειά του νὰ εἶναι γιὰ πολὺ χρόνον ὀργισμένος. Τὸ χειρόγραφο παραδίδει ἀλλ' ἀσυνήθως (ἡ ἴδια παρανάγνωση, τὴν ὁποία ἔχει πρὸ πολλοῦ ἐπισημάνει ὁ Παπαγεωργίου, ὑπάρχει καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Λάμπρου). Ἐπίσης στὸν στίχ. 74 δὲν σημειώνεται ὅτι ὁ κώδικας παραδίδει φιλοτιμούμενος, ἐνῶ τὸ φιλοτιμούμενον εἶναι διόρθωση τοῦ Λάμπρου. Παρομοίως στὸν στίχ. 104 δὲν σημειώνεται ὅτι ὁ κώδικας παραδίδει ἐξῆν.

Ὅρισμένες εἰκασίες ποὺ μνημονεύονται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ἴσως θὰ ἦταν καλύτερο νὰ παραλειφθοῦν:

6, 30-32 *έταλάνισα ... τὸ σαπρὸν γερόντιον, οἷς, σοροπηγεῖν ἑαυτῶ λαθόμενον, ἐποικοδομεῖν κατὰ τῶν γειτονούντων ἐπεβάλετο μέγαρα ἠνεμόεντα ἄλλως, οἷς ἀνεμιαῖα ἠλέγχθησαν. Καὶ τὸ δεύτερο οἷς εἰσάγει αἰτιολογικὴ πρόταση, ὅπως γίνεται συχνὰ στὸν Χωνιάτη⁷, ὁπότε δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀποτελεῖ παραφθορὰ ἐνὸς ᾧ.*

27, 39-41 *προστίθῃμι τοῖς ὀλοθρευτικοῖς τούτοις κακοῖς καὶ τὴν κακῶς γενομένην διανομὴν καὶ κουφισμὸν τῶν δημοσίων τελῶν, καὶ ἐπὶ συντριβῇ μᾶλλον τῶν πτωχοτέρων: Τὸ δεύτερο καὶ δὲν χρειάζεται νὰ ὀβελισθεῖ, ὅπως προτείνεται στὸ ὑπόμνημα, διότι ἀπλούστατα συνδέει τὸ ἐπίρρημα κακῶς μὲ τὸν ἐμπρόθετο ἐπιρρηματικὸ προσδιορισμὸ ἐπὶ συντριβῇ.*

32, 30-32 *ἀπὸ στήθους, οἶμαι, τὰ τοῦ συγγραφέως εἰδῶς καὶ διεξιῶν ἐπὶ λέξεως, ὡς καὶ Δημοσθένης ὁ ζηλωτῆς τῆς ἐκείνου σεμνότητος καὶ δεινότητος λέγεται: Τὸ ὁ δὲν χρειάζεται νὰ ὀβελισθεῖ, ἐφόσον ἀντικείμενο τοῦ λέγεται εἶναι τὰ ἐννοούμενα ἀπαρέμφατα εἰδέναι καὶ διεξέναι.*

90, 43-44 *ᾧ στοιχεῖον δοῦλον παντοίοις ἀνέμοις καὶ κυμαινόμενον ἢ μᾶλλον μαινόμενον πνεύμασιν. Τὸ καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ὀβελισθεῖ, ἐφόσον τὸ ἀνέμοις ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ προηγούμενο δοῦλον ὡς δοτικὴ ἀντικειμενικῇ.*

153, 35 *ταῦτα εἶπερ τις εἰδῶς: Δὲν χρειάζεται νὰ προστεθεῖ ἡ λέξη ἄλλος μετὰ τὸ τίς. Παραδείγματα τῆς ἴδιας ἔκφρασης, χωρὶς τὸ ἄλλος, ἀφθονοῦν στὸ κείμενο (βλ. π.χ. Ἐπιστ. 96, 30· 151, 6· 157, 3· 174, 69· 175, 7).*

Στὸ ὑπόμνημα πηγῶν ὑπάρχουν ἀρκετὰ περιθώρια γιὰ συμπληρώσεις ἢ βελτιώσεις. Παρατίθενται στὴ συνέχεια ὀρισμένα παραδείγματα:

4, 24 *καπνὸς ... ἀναθρώσκων: Ὀδύσεια α, 58 — 6,2 Ὑψώσω σε ... ὅτι ὑπέλαβες με: Ψαλμ. 29, 1. — 6,8 ὕδωρ ὀλιγοπιστίας ἐξέπιον ἀλμυρόν: Ὀδύσεια, δ 511⁸. — 9, 28 οὐ μὴδ' ἅπας ὁ κόσμος ἀξίος: Ἐβρ. 11, 38. Πρβ. Ἐπιστ. 101, 77 καὶ 132, 50-51. — 10, 41 ὅπου τὸ κατοικεῖν ἀδελφούς ἐπὶ τὸ αὐτὸ τοσοῦτον τερπνότερον: Ὅχι Δευτ. 25, 5, ἀλλὰ Ψαλμ. 132, 1. — 13, 27-28 τὸν δοξάζοντα τοὺς αὐτὸν δοξάζοντας: Βασιλ. Α', 2, 30. — 20, 74 οἰκτίρων, ἐλεήμων: Πρβλ. Ψαλμ. 102, 8. — 21, 16-17 ἀλλ' ἐμοὶ δοκεῖ καὶ τῷ κλήρῳ παντί, εἶπω δὲ καὶ τῷ πνεύματι: πρβ. Πράξ. 15, 28. — 21, 28 προσέχων σεαυτῶ: Ἐξοδ. 10, 28· 23, 21· 34, 12. — 22, 21-22 στόμα πρὸς στόμα λαλήσαιμεν: Ἱερεμίας 39, 4. — 25, 3-4 εἰς τὸ ταμειεῖον εἰσελθὼν ἀποκρύπεται καὶ μόνος ἐντυγχάνει μόνῳ θεῷ: Δὲν θὰ ἔβλεπα τόσο μιὰ ἀναφορὰ στὸν Ἡσαΐα 26, 20 (ὅπως συμβαίνει π.χ. στὴν Ἐπιστ. 124, 11-12), ἀλλὰ περισσότερο στὸ ὁμοιο χωρίο τοῦ Ματθ. 6,6, διότι ἐδῶ γίνεται λόγος ὄχι γιὰ προφύλαξη ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς, ἀλλὰ γιὰ προσευχή. Πρβλ. καὶ Ἐπιστ. 124, 11-12. — 25, 10 οὐκ ἔστιν ὁ ποιῶν ἀγαθόν: Ψαλμ. 52, 2, 4. — 27, 26-27 μικρὸν ... ποιόνιον: Λουκ. 12, 32. Πρβ. καὶ Ἐπιστ. 121, 11. — 27, 38 ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς: Ματθ. 16, 26. — 29, 2 ὁ εἰδῶς τὰ πάντα καὶ πρὸ γενέσεως αὐτῶν: Δανιήλ,*

7. Πρβ. π.χ. Ἐπιστ. 22, 3· 91, 7· 174, 55-57. Ἴσως καὶ τὸ οἷς τῆς Ἐπιστ. 173, 67 πρέπει, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, νὰ διατηρηθεῖ.

8. Βλ. καὶ Δ. Α. Χρηστίδης, *Παραθεμάτων παρανοήσεις καὶ κατανοήσεις*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 189-190.

Σωσάννα 35α. — 30, 4 ἐπιτιμᾶ τοῖς πνεύμασι καὶ τοῖς κύμασι: Μάρκ. 4, 39. — 31, 20-21 ψυχῆ, ἧς τὸ ναὶ ἔργον ἐστὶν ἐντελές καὶ τὸ οὐ κενῆς προσδοκίας τομῆ: Πρβ. Β' Κορ. 1, 17-18. — 31, 32-34 τὸν βασιλικὸν ἔλεον ... ὑπερπερισσεύσαι: Πρβ. Ρωμ. 5, 20. — 32, 8-9 κἄν Σταγειρίτην αὐτὸν τῆς περι τὴν πρόνοιαν μικρολογίας ἀφέμενον καὶ τοῦ ὑπὸ σελήνην τὸν πλοῦτον αὐτῆς ἐπιδαφιλεύσασθαι: Τὸ χωρίο τῶν Φυσικ. 195b-196b, ποὺ παρατίθεται στὸ ὑπόμνημα πηγῶν, δὲν εἶναι τόσο σχετικὸ μὲ τὴ δοξασία αὐτῆ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐφόσον στὸ σημεῖο αὐτὸ σχολιάζονται ἀπόψεις παλαιότερων. Στὴ διατριβὴ τῆς ἡ ἐκδότρια παραπέμπει γενικὰ στὸ βιβλίον Λ τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά, χωρὶς νὰ δίνει συγκεκριμένη παραπομπή, περιοριζόμενη στὴ μνεῖα τῆς Γραμματολογίας τοῦ Lesky⁹, καμία ὅμως ἀναφορὰ δὲν γίνεται στὴν ἔκδοση στὸ κείμενο αὐτό. Πρόκειται, ὡστόσο, γιὰ ἀποψη ποὺ ἀφορμᾶται βέβαια ἀπὸ τίς γενικὲς θέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς θείας πρόνοιας, ὅμως δὲν ἀπαντᾶ ἀκριβῶς σὲ αὐτὴ τὴ μορφή στὰ σωζόμενα ἔργα του, ἀλλὰ ἐκτίθεται σὲ κείμενα μεταγενέστερα, κυρίως δοξογραφικὰ¹⁰, πρβ. π.χ. τὸν Προτρεπτικὸ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως V, 66, 4, Stählin 50, 27-51, ὅπου καὶ ἡ φράση μέχρι τῆς σελήνης αὐτῆς διορίζων τὴν πρόνοιαν. Βλ. ἀκόμη Διογένης Λαέρτιος V, 32 καὶ Ἐπιφανίου, Πανάριον III, 2, 9, 31 (Holl III, p. 508, 6-7). Πρβ. ἀκόμη τὸ χωρίο τοῦ ψευδοαριστοτελικοῦ Περι κόσμου 397 b 30 - 398 b 6. — 33, 21-22 Πότε ἤξομεν καὶ ὀφόμεθα καὶ ὀφθῶμεν τῷ προσώπῳ τοῦ δευτέρου θεοῦ καὶ ἡσόμεθα: Ψαλμ. 41, 3. Πρβ. καὶ Ἐπιστ. 83, 85· 95, 64· 122, 11· 133, 8-9· 133, 8-9. — 33, 35 αἱ σαὶ γὰρ χεῖρες ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με: Κυρίως Ψαλμ. 118, 73. — 33, 45 τῆς ἡμετέρας ἀντιλαμβανόμενος ἀσθενείας: Πράξ. 20, 35. — 34, 2 μνεῖαν ἐποίησατο θεὸς τῶν παλαιῶν θαυμασίων αὐτοῦ: Ψαλμ. 110, 4. — 34, 37-38 ζυγὸν ... τὸν εὐαγγελικὸν καὶ χρηστὸν ... τὸ τοῦ Χριστοῦ φορτίον τὸ ἐλαφρόν: Ματθ. 11, 29-30. — 35, 8 τὸν ἐξαγαγόντα εἰς ἀναψυχὴν αἰνοῦσι θεόν: Ψαλμ. 65, 12. — 39, 38 φῶς αὐτὸς ὢν, τοῦ πρώτου φωτὸς ἀπόρροια: Πρβ. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγος M (Moreschini 204, κεφ. 5, 10-11). Πρβ. καὶ Ἐπιστ. 166, 3-5. — 40, 34 ἰνατὶ ὑπερορᾶς ἐν εὐκαιρίαις, ἐν θλίψεσιν: Ψαλμ. 9, 22. — 41, 16 ἐκκλησιῶν λυχνίαις: Πρβ. Ἀποκ. 2, 1. — 42, 8-9 πρὸς ναυαγοῦντας μαθητὰς ἐπιστάσιαν: Λουκ. 8, 24. — 44, 17-18 μέχρι τίνος φόβον οὐκ ἐπαινούμενον φοβῆ: Ἰσως ὄχι Μαρκ. 4, 41, ἀλλὰ Ψαλμ. 52, 6. — 48, 14 σοφιζόμενοι περιττά: Ἐκκλησιαστ. 7, 16. — 49, 15 σοφίαν, ἐπιστήμην θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων: Πρόκειται γιὰ τὸν στωικὸ ὀρισμὸ τῆς φιλοσοφίας, πολὺ γνωστὸ στὸ Βυζάντιο¹¹, πρβ. π.χ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Εἰς τὰ ἱερὰ τῶν παραλλήλων, PG 96, 360, 40. Πρβ. καὶ Ἐπιστ. 32, 20-21. — 50, 9 διψῶντας δικαιοσύνης: Ματθ. 5, 6. — 50, 47-49 ὁ δέ τις ἐπὶ Σικελίαν ἀπέπλει ..., ὡς φιλοσοφία χαλᾶση τυραννίδος ὠμότητα: Δὲν ἀναφέρεται στὸν Πυθαγόρα, ὅπως σημειώνεται στὸ ὑπόμνημα πηγῶν, ἀλλὰ στὸν Πλάτωνα. — 51, 34-35 Ἀριστοτέλης γὰρ τὸν παρ' αὐτῷ εὐδαίμονα καὶ τοῖς ἐκτός

9. Κολοβοῦ, ὁ.π., σ. 265, σημ. 50.

10. Clément d'Alexandrie, *Les Stromates*. *Stromate V*, Tome II, Commentaire, Bibliographie et Index par A. de Boulluc (SChr. 279), Παρίσι 1981, σσ. 295-296. Βλ. καὶ J. Pépin, *Théologie cosmique et théologie chrétienne* (Ambroise, Exam. I, 1, 1-4), Παρίσι 1964, σσ. 143 (καὶ σημ. 2)-144, 164 (πρβ. καὶ 472-473), καὶ J. Daniélou, *Message évangélique et Culture hellénistique aux IIe et IIIe siècles*, Παρίσι - Tournai 1961, σσ. 125-126.

11. I. Ševčenko, *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*, Cambridge, Mass. - Napoli 1991, σσ. 95-103.

καὶ ἀπὸ τύχης ἐπικοσμεῖται: Ἄν καὶ τὸ χωρίο 1323 b 23-29 τῶν Πολιτικῶν δὲν εἶναι ἄσχετο, καλὸ θὰ ἦταν νὰ δοθεῖ παραπομπή καὶ στοὺς χωρία τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων 1178 b 33-35. — 56, 21 ἀγαπᾶς κατὰ τοὺς δυσέρωτας τὰ ἰνδάματα: Μιά ἀναφορὰ στὸν Νάρκισσο ἢ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις θὰ ἦταν χρήσιμη. — 57, 45 ἐλπίδα τὴν οὐ καταισχύνουσαν: Ρωμ. 5, 5. — 64, 22-23 γλώσσα ... ὄξυγράφος: Ψαλμ. 44, 2. — 71, 5 τῷ δι' οὗ βασιλεῖς βασιλεύσουσι: Παροιμ. 8, 15. — 74, 2-3 πρὸς τὰ ἐφ' ἡμῖν ἀγαθὰ ... οὐ πρὸς τὰ τυχηρὰ καὶ ὑπόβλητα: Ἐφόσον ἀμέσως παρακάτω (στίχ. 6) γίνεται μνεῖα τῶν Στωικῶν, εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στοὺς χωρία αὐτὰ ἀπηχεῖται ἡ στωικὴ διάκριση τῶν ἀγαθῶν σὲ ἐφ' ἡμῖν καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῖν (βλ. π.χ. Ἐπικτήτου (Ἀρριανοῦ), Ἐγχειρίδιον 1). Πρβ. Ἐπιστ. 77, 7-9· 132, 17· 164, 19· Ἀρχαὶ τιῶν διαφόρων ἐπιστολῶν, στίχ. 102. — 75, 27 ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν: Β' Κορ. 3, 18. Πρβλ. καὶ Ἐπιστ. 77, 29-30 καὶ 87, 12. — 76, 16-17 δυναμένους ἔργω καὶ λόγῳ: Πράξ. 7, 22. Πρβ. καὶ Ἐπιστ. 175, 21. — 78, 37-38 ζήλου τοῦ μὴ κατ' ἐπίγνωσιν: Ρωμ. 10, 2. — 83, 65 θυγάτηρ ἦν Ἀβραὰμ εἰσποιηθεῖσα διὰ πίστεως: Πρβ. Ρωμ. 4, 16 καὶ Γαλάτ. 3, 7. Βλ. καὶ παρακάτω Ἐπιστ. 119, 32-33· 142, 58· 163, 30. — 86, 7 ὑστέρημα ... ἀναπληρῶσαι: Φιλιππ. 2, 30. — 88, 12 κἂν ἔτι ζῶν σκωληκόβρωτος γένηται: Πρόκειται γιὰ σαφὴ ἀναφορὰ στὸν τρόπο θανάτου τοῦ Ἡρώδη, ὁ ὁποῖος μνημονεύεται μόλις δύο στίχους παραπάνω. Βλ. π.χ. Εὐσεβίου Καισαρείας, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Α', 8, 7-9 (ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο). — 90, 41-42 ἄδου ... μέγα χάσμα ... διαζευγνύον ὁμόπουν ἀδελφῶν ξυνωρίδα: Ὅχι Ἡσιόδου, Θεογονία 740, ἀλλὰ Λουκ. 16, 26. Πρβ. καὶ Ἐπιστ. 10, 38-39 καὶ 102, 106-107. — 93, 17 τοσῶνδε ὀρέων καὶ πεδιάδων μεταξὺ κειμένων καὶ πελάγους θαλάσσης: Πρβ. Ἰλιάδα Α 157. Βλ. καὶ Ἐπιστ. 103, 84-85, ὅπου τὸ χωρίο ἐπισημαίνεται ὀρθά. — 94, 33-34 ὁ θεὸς τῇ θαλάσῃ τὴν φάμμον ἔθηκεν ὄριον καὶ οὐκ ἐπιβαίνει τῆς χέρσου: Πρβ. Ψαλμ. 103, 9. — 94, 36-37 τὸ ὑπέρεκεινα τῶν Ἡρακλείων στηλῶν οὐ βατόν: Παραλλαγή τῆς παροιμίας τὰ γὰρ Γαδεείρων οὐ περατά. Βλ. Karathanasis, ἀριθμ. 82 (σ. 54) καί, κυρίως, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγος ΜΓ', PG 36 528 C = Bernardi 176, κεφ. 24, 2-3. Πρβ. Πινδάρου, Νεμεόνικ. 4, 69. — 96, 23-24 τῶν παραπικρανάντων τὸν ἀγαθὸν Κύριον: Πρβ. π.χ. Ψαλμ. 5, 10. — 98, 12-13 μεθόδων δεινότησιν: Ὑπαινιγμὸς στὴ γνωστὴ πραγματεία τοῦ Ἑρμογένη. — 98, 16-17 οὐ γὰρ ἐξ αἰμάτων αὐταῖς ἡ γένεσις: Ἰωάνν. 1, 13. — 99, 19 στηρίζοντα καρδίαν: Ψαλμ. 103, 15. — 99, 21-22 τὸν ἐξ οὐρανοῦ καταβάντα καὶ ζωτικὸν ὄντως ἄρτον: Ἰωάνν. 6, 35-41. Πρβ. καὶ Ἐπιστ. 120, 17-18. — 100, 52 συντρίψας ὠμῶς, οἷα σκευὸς κεραμεοῦν: Ψαλμ. 2, 9. — 100, 67 οὐκ ἔγνω δεξιὰν καὶ ἀριστεράν: Ἰωνᾶς 4, 11. — 100, 61-62 ἀμφ' ὀβελοῖς διαπεύρων μαγερικῶς: Πρβ. Ἰλιάδα, π.χ. Α' 465. — 100, 140 τὸ σβέσαι δύναμιν πυρὸς καὶ φράξει θηρῶν στόματα: Ἐβρ. 11, 33. — 100, 152-153 ἡ ἀφ' ἡμῶν πορεία σου σύντριμμα: Σοφία Σολομώντος 3, 3. — 100, 194-195 ἐπὶ τὸ τόσον ἄλγος τῶν ἡμετέρων τραυμάτων ... προστίθησιν: Ψαλμ. 68, 26. — 100, 122 ἵνα μὴ ἔσται ὁ κατοικῶν ἐν σοὶ τοῦ λοιποῦ: Ἱερεμίας 27, 3. — 100, 241 οὐδ' ἐπιλήσεται τῆς κραυγῆς: Ψαλμ. 9, 13. — 100, 256 ῥάβδῳ σιδηρᾷ συντριβόμενον: Ψαλμ. 2, 9. — 100, 304-305 διὰ τῶν δεξιῶν ὄπλων καὶ ἀριστερῶν: Β' Κορ. 6, 7. Πρβ. Ἐπιστ. 35, 14 καὶ 125, 10-11. — 101, 90-91 οὐδενὸς τῇ κεφαλῇ μου διδόντος ὕδωρ ἀέναον καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς μου πηγὴν δακρῶν: Ἱερεμίας 9, 1. Πρβ. Ἐπιστ. 157, 9 (ὅπου δὲν γίνεται ἀναφορὰ στὴν Ἀντιγόνη, ὅπως σημειώνεται στοὺς ὑπόμνημα πηγῶν). — 101, 149 τὸ ζῆν ὑπὸ σκιᾷ θανάτου: Πρβ. π.χ. Ψαλμ. 106, 10, Ἡσαΐας 9, 2. — 101, 160-161 ὁ βραχίων τοῦ ἀμαρτωλοῦ ... συντέτριπται: Πρβ. Ψαλμ. 9, 36

καὶ 36, 17. — 101, 162 παρώξυνεν ὡς ἀστραπὴν ἢ θεία δίκη τὴν ἑαυτῆς μάχαιραν: Ἰερεμίας 27, 34-35. — 101, 237-238 Πρωϊαίτερον ῥαγήσεται μοι φῶς: Ἡσαΐας 58, 8. — 101, 289 ἐπιστρέψας ἐζωποποίησέ σε: Ψαλμ. 70, 20. — 101, 291 χειμάρρου τῆς τρυφῆς: Ψαλμ. 35, 9. — 103, 33-34 οὐ γὰρ δὴ πάση παρομιμία πειστέον, εἰ καὶ παλαιᾶς φιλοσοφίας λέγονται λείψανα: Πρόκειται γιὰ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ἢ ὁποῖα ἀναπαράγεται ἀπὸ τὸν Συνέσιον τὸν Κυρηναῖο στὸ Φαλάκρας ἐγκώμιον 22, 2-3 (Terzaghi 229, 13-16· βλ. καὶ τὸ ὑπόμνημα πηγῶν τῆς ἔκδοσης αὐτῆς, ὅπου καὶ παραπομπὲς σὲ ἄλλα κείμενα). — 104, 19 ὁ δὲ ναυαγῆσας: Στὸ ὑπόμνημα πηγῶν ὑποστηρίζεται ὅτι γίνεται ἀναφορὰ στὸν Ζήνωνα τὸν Ἐλεάτη. Ἀμέσως ὅμως μετὰ ὁ φιλόσοφος ποὺ ναυάγησε θεωρεῖται ἰδρυτὴς τοῦ στωικισμοῦ καὶ ταυτόχρονα ἀρνητῆς τῆς ἔννοιας τῆς κινήσεως. Συγχέεται ἐδῶ, ἐπομένως, ὁ Ζήνων ὁ Κιτιεὺς, ποὺ ναυάγησε καὶ ἴδρυσε, κατόπι, τῆ φιλοσοφικῆς σχολῆς τῆς Στοᾶς, μὲ τὸν παλαιότερο ἀρνητὴ τῆς κινήσεως Ζήνωνα τὸν Ἐλεάτη. Ἡ σύγχυση αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ δηλωθεῖ μὲ τρόπο σαφῆ στὴ σημείωση τοῦ ὑπομνήματος τῶν πηγῶν, ἐφόσον ὁ Χωνιάτης θεωρεῖ μάλλον ὅτι ὁ Ζήνων ὁ Κιτιεὺς ἦταν ἀρνητῆς τῆς κινήσεως, ὅποτε δὲν φαίνεται νὰ εἶχε στὸν νοῦ του τὸν Ἐλεάτη συνονόματο. — 107, 26 ζήλω τῶ ἐπὶ τοῖς ἀνόμοις: Ψαλμ. 72, 3. — 107, 27 κρουερῶ ... φόβῳ: Ἰακώβ Ν 48. — 107, 49-50 τὸ τοῦ ἡρίου κονίαμα: Ματθ. 23, 27. — 109, 13-14 ἔκκαυσον ἐν τῇ μελέτῃ σου πῦρ: Ψαλμ. 38, 4. — 109, 14 νῆφε ἐν πᾶσι: Β' Τιμοθ. 4, 5. Πρόκειται γιὰ ἀσήμαντη ἀβλεψία, ἐφόσον ἄλλοῦ (Ἐπιστ. 150, 30) ἡ ἐκδότρια ἐπισημαίνει τὸ χωρίο. — 111, 257-259 ὡς ἐξ Ὠκεανοῦ πάντας ποταμοὺς καὶ φρέατα πάντα φησὶν αὐτὸς Ὀμηρος, οὕτω καὶ ἀπ' αὐτοῦ Ὀμήρου παντοδαποὶ λόγοι πηγάζουσιν: Ἡ παρομοίωση τοῦ Ὀμήρου μὲ τὸν Ὠκεανὸ προέρχεται ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἀπὸ τὸν Ὑμνον εἰς Ἀπόλλωνα τοῦ Καλλιμάχου (στίχ. 105-113). Ἄλλα χωρία ἀρχαίων καὶ Βυζαντινῶν συγγραφέων, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ ἴδια εἰκόνα, συγκεντρώνονται ἀπὸ τὸν F. Williams, *Callimachus Hymn to Apollo. A Commentary*, Oxford 1978, σσ. 98-99. — 113, 119-121 παραγέσθω τρίτος μάρτυς ... ἵνα σταθῇ τὸ παρ' ἡμῶν λεγόμενον ῥῆμα: Ματθ. 18, 16. — 114, 13 ἐξηρεύγου λόγους ἀγαθοῦς: Ψαλμ. 44, 2. — 117, 36-37 σημειῶν ἐστὶν οὐ μέρος οὐθέν: Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη φράση τῶν Στοιχείων τοῦ Εὐκλείδη. — 121, 25 χεῖρα τοῖνον ἐπὶ στόματι θέμενος: Πρβ. Ἰὼβ 40, 4. — 122, 8 φυγαδεύων ἐμάκρυνα: Ψαλμ. 54, 8. — 122, 14 ἀνακαινίζεσθαι τὸ ἄλγος: Ψαλμ. 38, 3. — 128, 6 ἔστραπτει εἰς ταλαιπωρίαν ... ἐν τῷ ἐμπαγγῆναι οἱ δριμύτερον ἀκάνθης: Ψαλμ. 31, 4. — 129, 25-27 ὅτι μὴδὲ κατὰ τὸν ἀρχαῖον λόγον πόλις ἂν εἴη ἀληθῶς ἐρυμνὰ τεῖχη ... καὶ νεώσοικοι, ἀλλ' ἄνδρες: Δὲν ἀναφέρεται στὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ στὴν περίφημη δημηγορία τοῦ Νικία στὸ ἔβδομο βιβλίον τοῦ Θουκυδίδη (77, 25: ἄνδρες γὰρ πόλις καὶ οὐ τεῖχη οὐδὲ νῆες ἀνδρῶν κεναί). — 129, 38-39 μεμνημένη τῆς καθ' ἡμᾶς ζωῆς αὐτοῦ που καθημένη κλαιούσα ἔκλαυσε: Ψαλμ. 136, 1. Πρβ. Ἐπιστ. 9, 27-28· 153, 25-26. — 131, 15 παρὰ θεῶ δὲ ... εὐρίσκων χάριν: Λουκ. 1, 30. Πρβ. καὶ Ἐπιστ. 164, 36. — 131, 79 τῆς τῶν Φαρισσαίων καὶ γραμματέων δικαιοσύνης περισσοτέραν φιλοσοφίαν: Ματθ. 5, 20. — 132, 51 θλιβόμενοι, κακουχούμενοι: Ἐβρ. 11, 37. — 132, 81 ζηλῶν ὑμᾶς ζῆλον θεοῦ: Πρβ. Ἀριθμοὶ 25, 11. — 133, 16 νοῦ λύχνος τοῦ σωματικοῦ βελτίων: Πρβ. Ματθ. 6, 22 καὶ Λουκ. 11, 34. — 136, 11 περιζωννύοντα τὸ κράτος σου δύναμιν: Πρβ. π.χ. Ψαλμ. 17, 33. — 136, 11-12 παρὰ πάντων σχεδὸν ἐθνῶν κυκλοῦσθαι: Ψαλμ. 1177, 10. — 136, 29-30 καὶ παραρριπτεῖσθαι που ἐν ἀνακτόροις ῥωμαϊκῆς βασιλείας ἢ μένειν ἐν πατρίδι τυρραννουμένη: Πρβ. Ψαλμ. 83, 10. Πρβ. καὶ Ἐπιστ.

171, 22-23. — 138, 7 γνωστῶς εἰδομένε σε: Ἐξοδ. 33, 13. — 139, 29-31 ἀδελφοί, ... ἐπὶ δὲ τὸ αὐτὸ κατοικοῦντες: Ψαλμ. 132, 1. — 139, 32 εὐωδία Χριστοῦ: Β' Κορ. 2, 15. — 140, 13 οὐκ εὐδοκεῖ ἐν αὐτῷ ἡ ψυχὴ μου: Ἀββακούμ 2, 4. — 142, 21-24 Τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Ξενοκράτη εἶναι εἰλημμένο ἀπὸ τὸν Βίο τοῦ Φωκίωτος τοῦ Πλουτάρχου (29, 6). Τὰ χωρία ποὺ παρατίθενται στὸ ὑπόμνημα πηγῶν δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸ συγκεκριμένο θέμα. — 142, 27 δοκηθέντ' οὐκ ἐτελέσθη: Συνήθης κατακλείδα τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη, Ἄλκηστις 1161, Ἀνδρομάχη 1286, Ἑλένη 1690, Μῆδεια 1417, Βάκχαι 1390. Πρβ. καὶ Ἐπιστ. 174, 64. — 143, 23-24 πολλῶν γὰρ ὄντων καὶ ἄλλων τῶν διακρινόντων ἀπὸ τοῦ φίλου τὸν κόλακα, ὡς μαθήση τοῖς τῶν παλαιῶν ἐντυγχάνων συγγράμμασιν: Ἀναφορὰ σαφῆς στὴν πραγματεία τοῦ Πλουτάρχου Πῶς ἂν τις διακρίνει τὸν κόλακα τοῦ φίλου. — 145, 51-52 τὰ κάλλιστα παιδία, ἃ σοι δέδωκεν ὁ Θεός: Ἡσαΐας 8, 18. — 145, 53-54 νεόφυτα ἐλαίων: Ψαλμ. 127, 3. — 145, 66 πλατύνων ἐν θλίψεσι: Ψαλμ. 4, 1. — 146, 21-24 Ὁ συγγραφέας δὲν ἀναφέρεται στὸν Ὀρέστη καὶ τὴν Ἠλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη, ὅπως σημειώνεται στὸ ὑπόμνημα πηγῶν, ἀλλὰ στὴν Ἠλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, ἐφόσον μόνο ἐκεῖ ἐμφανίζεται ἡ Χρυσόθεμις, τὴν ὁποία ἀναφέρει ἐδῶ ὁ Χωνιάτης. — 148, 32-33 παρασυμβληθέντα τοῖς χρυσωρυχοῦσι μύρμηξιν: Πρβ. Ψαλμ. 48, 12, 20. — 150, 10 ἠδέσθη σου τὸ πρόσωπον: Πρβ. Παροιμ. 24, 23. — 150, 40-41 ἐπακούων ὑμῶν ἐν ἡμέρα θλίψεως: Ψαλμ. 19, 1. — 152, 22 πόλιν γραμμάτων: Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ 15, 15. — 152, 27-28 λοιμῶν ἀνδρῶν καὶ οὐκ εἰδῶτων τὸν Κύριον: Βασιλ. Α', 2, 12. — 153, 40 τὴν ὀργὴν αὐτοῦ ἐκκαύσας: Πρβ. π.χ. Ψαλμ. 77, 38. — 154, 30 Ἄφασθαι τῆς καρδίας: Πρβ. Α' Βασιλ. 10, 26. — 158, 25 ἀπὸ ἀκοῆς ταύτης πονηρᾶς: Ψαλμ. 111, 7. — 161, 5-8 αἰτοῦνται τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ... καὶ τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐπιτήδεια προστίθησι: Ματθ. 6, 33· Λουκ. 12, 31. — 164, 36 χάριν μὲν εὐρηκέναι ἐνώπιον: Πρβ. π.χ. Ἐξοδ. 34, 9. — 165, 65-66 ὀλίγας καὶ πονηρὰς ἡμέρας ἐκμετῆσαι τῆς μοχθηρᾶς μου ζωῆς: Γέν. 47, 9. — 166, 10 λύχνος ὑπὲρ κεφαλῆς: Ἰώβ 29, 3. — 173, 97 τὴν αὐτοῦ κεφαλὴν τηρεῖν: Γέν. 3, 15. — 173, 146 δύο καὶ πονηρὰ λέγεται ὡς τὸ καταλιπεῖν πηγὴν ζῶντος ὕδατος καὶ λάκκους ὀρυξάι ὕδωρ μὴ ἔχοντας: Τερεμίας 2, 13. — 173, 167 ἐξυφασμένον ἐκ δύο ἱμάτιον παρὰ τῷ νόμῳ κίβδηλον: Λευίτ. 19, 19. — 174, 75 προσθήσει ἐπὶ τὸ ἄλγος τῶν τραυμάτων: Ψαλμ. 68, 26. — 179, 68 δῶ σοι θεὸς τὰ αἰτήματα τῆς καρδίας σου: Ψαλμ. 36, 4. — Ἀρχαί τινων διαφόρων ἐπιστολῶν 26-27 ἐπὶ τὸν κατ' ἐμοῦ κελίγηκε παροργισμὸν ἐτοιμῶς ὡς μὴ ἐπιδύναί σοι τούτῳ τὸν ἥλιον: Ἐφεσ. 4, 26.

Ὅρισμένα ἄλλα ἀβλεπτήματα: 20, 63 καταλαγῆναι, 34, 8 ὅτι ἀντὶ ὃ τι, 44, 61-64 ἵνα ... ἐγκαλλωπιζονται, 70, 19 ποιμένεσθαι, 97, 14 ὀδυνομένω, 124, 6 κἂν τε συντρέχει, 138, 35 ὀδυνομένων, 157, 7 ἐπεγγέλματος, 163, 29 τὸ ὄντι, 164, 39 ἐκατέσθεις, 179, 36 ἐλυληθότας, 179, 49 (στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα) Lamprois.

Ἡ στίξη εἶναι, σὲ γενικῆς γραμμῆς, ἰκανοποιητικὴ. Ὅρισμένες, ὅμως, διορθώσεις εἶναι ἀπαραίτητες, π.χ. 9, 31 κόμμα ἀντὶ γὰρ ἄνω τελεία, 21, 56 κόμμα ἀντὶ γὰρ ἄνω τελεία, 21, 81 κόμμα ἀντὶ γὰρ ἄνω τελεία, 22, 4 κόμμα ἀντὶ γὰρ ἄνω τελεία, 28, 22-23 κόμμα μετὰ τὸ παιδύλλια καὶ ἀπάλειψη τῆς ἄνω τελείας μετὰ τὸ σύστοιχα, 45, 9 κόμμα ἀντὶ γὰρ ἄνω τελεία, 51, 53 τὸ κόμμα εἶναι περιττό, 58, 18 ἢ ἄνω τελεία νὰ μετατραπεῖ σὲ κόμμα, 59, 15 νὰ ἀπαλειφθεῖ ἡ ἄνω τελεία, 72, 19 κόμμα ἀντὶ γὰρ ἄνω τελεία, 77, 9 κόμμα μετὰ τὸ πεφιλοτίμηται, 81, 14 ἢ ἄνω τελεία νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ κόμμα, 83, 100 ἢ ἄνω τελεία νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ κόμμα, 87, 13 κόμμα ἀντὶ γὰρ ἄνω τελεία, 94, 9 ἄνω τελεία ἀντὶ γὰρ τὸ πρῶτο

κόμμα, 95, 3 κόμμα ἀντί γιά ἄνω τελεία, 101, 79 ἐρωτηματικό ἀντί γιά κόμμα, 101, 180 κόμμα ἀντί γιά ἐρωτηματικό, 111, 128 κόμμα ἀντί γιά ἄνω τελεία, 111, 208-209 κόμμα μετὰ τὸ ποιμένι, ἀπάλειψη τοῦ κόμματος μετὰ τὸ χρομένων, 114, 21 ἐρωτηματικό ἀντί γιά ἄνω τελεία, 118, 26 κόμμα ἀντί γιά ἄνω τελεία, 122, 9 κόμμα μετὰ τὸ σοι, 123, 31-32 τὸ ἐρωτηματικό πρέπει νὰ μετατεθεῖ μετὰ τὸ ἐξήρχεσε, 131, 51-52 τὸ κόμμα πρέπει νὰ μετατεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ ἔασον (μὴ ψευδομένω τὸν διδάσκαλον σημαίνει πρόσωπο ποῦ δὲν ἀσχεῖ στὰ φέματα τὴν τέχνη τοῦ διδασκάλου), 132, 8-9 Ἡ πρόταση τοιοῦδε-ἡμῶν εἶναι παρενθετική, 139, 19 κόμμα ἀντί γιά τελεία, 140, 13 ἐρωτηματικό ἀντί γιά κόμμα, 142, 71 κόμμα μετὰ τὸ χρειωδέστατοι, 146, 25 κόμμα ἀντί γιά ἄνω τελεία, 148, 12-14 τὸ κόμμα πρέπει νὰ μετατεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ ἐπελάβου, 149, 4 κόμμα ἀντί γιά ἄνω τελεία, 154, 7 ἀπάλειψη τῆς ἄνω τελείας, 165, 11 κόμμα ἀντί γιά ἄνω τελεία, 173, 5-7 ἡ πρόταση δεινός-ἀμφιλαφεῖς εἶναι παρενθετική, ἐνῶ ἡ ἄνω τελεία μετὰ τὸ ταῦτα πρέπει νὰ ἀπαλειφθεῖ.

Ὅρισμένες βυζαντινὲς γραφὲς ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ διατηρηθοῦν, π.χ. 34, 26 ἐπιθάσσευε 55, 20 κατήραξε (καὶ ὅλοι οἱ συγγενεῖς τύποι ποῦ ἀπαντοῦν σὲ ἄλλες ἐπιστολές, π.χ. 94, 49, 100, 159 καὶ 164, 101, 51, 65 καὶ 100, 111, 97, 157, 27-βλ. ὅμως καὶ 145, 55-56 καὶ 158, 38, ὅπου ὁ τύπος υἰοθετεῖται ἀπὸ τὴν ἐκδότρια), 57, 23 ἄπο, 65, 16 πρόσχετε· πρβλ. καὶ 77, 24). Ἡ συζήτηση στὴν εἰσαγωγή, σ. 34*, χρήσιμη ὅπωςδῆποτε, συγχέει κάπως τὰ πράγματα, διότι καταχωρίζονται ἐμφανῆ λάθη τῶν γραφέων (π.χ. ἄλλυπον) μαζί με τυπικὲς βυζαντινὲς γραφές.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι δευτερεύουσας σημασίας, δὲν ἔχουν σκοπὸ φυσικὰ νὰ μειώσουν τὴν ἀξία τῆς πολὺ καλῆς αὐτῆς ἐκδοσης. Ἡ κυρία Κολοβοῦ εἶναι ἀξία συγχαρητηρίων, διότι κατάφερε νὰ μᾶς δώσει μία ἐκδοση ποῦ ἀνταποκρίνεται στὶς τεχνικὲς προδιαγραφὲς τῆς σειρᾶς *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, τὴν ὁποία κανεῖς μελετητῆς τῆς γραμματείας τῆς ὕστερης περιόδου τῶν Κομνηνῶν δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ἀγνοήσει.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 3. Teil. Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1350-1363, hrsg. von J. Koder, M. Hinterberger und Otto Kresten, unter Mitarbeit von A. Giannouli, Chr. Gonsa, H. Hunger †, I. Konidaris, Chr. Kraus, P. E. Pieler, G. Thür, R. Wilvonseder, H. Wurm [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, XIX/3], Wien 2001, σελ. 610, πίν. 2, εἰκ. 8.

Ἡ συλλογικὴ ἐργασία τῆς ἐκδοσης τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1315-1407, ποὺ περιλαμβάνονται στο χειρόγραφο Vind. Hist. 47, συνεχίζεται με τὴ δημοσίευση τοῦ τρίτου τόμου. Ὁ πρῶτος τόμος περιλάμβανε τὰ ἐγγράφα τῶν ἐτῶν 1315-1337, ὁ δεῦτερος τὰ ἐγγράφα τῶν ἐτῶν 1337-1350 (βλ. παρουσίαση *Ελληνικά* 51.2 [2001] 431-433) καὶ, τώρα, ὁ τρίτος τὰ ἐγγράφα τῆς περιόδου 1350-1363, δηλαδὴ τὰ ἐγγράφα

που συντάχτηκαν επί πατριαρχίας του Καλλίστου Α' (α' πατριαρχία 1350-1353 και β' πατριαρχία 1355-1363), καθώς και τα έγγραφα της α' πατριαρχίας του Φιλόθεου Κόκκινου (1353-1354/5).

Ο παρών τόμος είναι ο πρώτος που είδε το φως της δημοσιότητας μετά το θάνατο του ιδρυτή της H. Hunger. Εντούτοις η συμμετοχή του στην προετοιμασία του τόμου υπήρξε σημαντική. Αυτό δηλώνεται στον σύντομο πρόλογο του τόμου (σσ. 7-10), τον οποίο υπογράφει ο J. Koder και στον οποίο περιγράφονται οι ευθύνες που είχαν οι συνεργάτες της έκδοσης. Διευκρινίζεται ακόμη στον πρόλογο ότι η μέθοδος που ακολουθήθηκε στηρίζεται στις ίδιες διπλωματικές και εκδοτικές αρχές που εφαρμόστηκαν και στους προηγούμενους τόμους και κατέστησαν την όλη συλλογική αυτή εργασία τόσο αξιόλογη και πολύτιμη.

Τα πατριαρχικά έγγραφα της περιόδου 1350-1363 αφορούν διάφορα θέματα: προβλήματα μοναστηριών, σχέσεις μεμονωμένων προσώπων με το πατριαρχείο, σχέσεις του οικουμενικού πατριαρχείου με τις εκκλησίες άλλων ορθόδοξων περιοχών (Αντιόχεια, Ρωσία, Βουλγαρία, Ουγγροβλαχία, ευρύτερος χώρος του Καυκάσου), οικονομικά και δογματικά ζητήματα. Μέσα από τα ποικίλα αυτά έγγραφα γίνεται πάντοτε φανερή η προσπάθεια του πατριαρχείου να διατηρήσει το κύρος και την αίγλη του μέσα σε ένα κράτος που συνεχώς συρρικνώνεται και σταδιακά καταρρέει. Ο ηθικός και ο δικαστικός ρόλος του Οικουμενικού Πατριάρχη και της ιεράς συνόδου δεσπάζει σε πάρα πολλά από τα έγγραφα της περιόδου, παράλληλα όμως προβάλλει και η πολιτική διάσταση των πράξεων και των αποφάσεών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην περίπτωση αυτή αποτελεί η συνοδική πράξη (17 Αυγούστου 1355) με την οποία εγκρίνεται το συνοικέσιο μεταξύ του ανήλικου διαδόχου Ανδρονίκου Παλαιολόγου και της Μαρίας Κυράτσας, κόρης του βούλγαρου βασιλέα Ιωάννη Αλέξανδρου Ασάνη, και προωθείται η ιδέα για μια διαβαλκανική συμμαχία των ορθόδοξων κρατών της περιοχής, ιδέα που αποτέλεσε βασικό στόχο της Εκκλησίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (έγγρ. αρ. 261).

Όλα τα εκδιδόμενα έγγραφα συνοδεύονται από σχόλια, στα οποία σημειώνονται οι παλαιότερες εκδόσεις, γίνεται σύγκριση με την έκδοση των MM, παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία, καθώς και η καταγραφή όλων των άλλων αναφορών που υπάρχουν στις βυζαντινές πηγές για κάθε συγκεκριμένο έγγραφο. Παρατίθεται ακόμη γερμανική μετάφραση των εγγράφων, και ο τόμος κλείνει με δύο πίνακες, που δίνουν τις αντιστοιχίες των 95 εγγράφων του παρόντος τόμου με την έκδοση των MM και τα Regestes του J. Darrouzès. Δεν υπάρχει πίνακας κυρίων ονομάτων και όρων, τον οποίο οι εκδότες επιφυλάσσουν να εκδώσουν σε χωριστό τόμο, όπως έγινε και με τα προηγούμενα κείμενα που έχουν περιληφθεί στους δύο πρώτους τόμους της σειράς.

Ανάμεσα στα 95 εκδιδόμενα έγγραφα της περιόδου 1350-1363 παρει-

σφρέουν και τέσσερα έγγραφα (αρ. 246, 247, 255, 256) που ανήκουν στη δεύτερη πατριαρχία του Φιλόθεου Κόκκινου, άρα χρονολογούνται μετά το 1363. Στην παλαιότερη έκδοση των MM τα αντίστοιχα έγγραφα εκδίδονταν με την ένδειξη *sine anno* ή χρονολογούνταν με βάση μόνο την αναφερόμενη ινδικτιώνα μέσα στα παραπάνω χρονικά όρια. Βέβαια πιθανολογείται από τους νέους εκδότες ότι τα έγγραφα αυτά είναι πλαστά. Απορεί όμως κανείς γιατί τα συγκεκριμένα έγγραφα περιλαμβάνονται ανάμεσα στα έγγραφα της περιόδου 1350-1363, εφόσον έχει γίνει δεκτή από τους εκδότες η αναχρονολόγησή τους με βάση την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία. Άλλωστε είναι γνωστό ότι έχουν γίνει κάποιες άλλες ανακατατάξεις στην παλαιότερη σειρά των κειμένων της έκδοσης των MM (βλ. και μόνο τον πίνακα της σ. 60).

Οπωσδήποτε, ο τρίτος τόμος της σειράς συνεχίζει κατά τον καλύτερο τρόπο το *Registrum Patriarchatus Constantinopolitani* και δεν μένει παρά να περιμένουμε την ολοκλήρωση της επανέκδοσης των πατριαρχικών εγγράφων από το επιτελείο των επιστημόνων της Βιέννης. Η επανέκδοση αυτή θα αντικαταστήσει πλήρως την έως τώρα χρησιμοποιούμενη έκδοση των F. Miklosich και I. Müller, που ανάγεται στον 19ο αιώνα και στερείται παντελώς σχολίων.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

B. NEPANTZH-BAPMAZH

Byzantino-Sicula III. Miscellanea di scritti in memoria di Bruno Lavagnini [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Quaderni 14], Palermo 2000, σελ. L + 364, πίν. 31.

Ο σύμμικτος αυτός τόμος είναι αφιερωμένος στη μνήμη του μεγάλου ιταλού ελληνιστή Bruno Lavagnini (1898-1992) και ξεκίνησε με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό ετών από τη γέννησή του. Για την αποτίμηση του έργου του πολυσχιδούς ερευνητή, πλην των όσων αναφέρονται στην Εισαγωγή του V. Rotolo, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στην παρουσίαση ενός ανάλογου τιμητικού τόμου σε προηγούμενο τεύχος των *Ελληνικών* (48/2 [1998] 408-410).

Μετά την εξαντλητική και οριστική, καθώς φαίνεται, καταγραφή των 503 δημοσιευμάτων του B. Lavagnini, από το 1918 ως το 1999, η οποία καταλαμβάνει συνολικά 40 σελίδες (σ. XI-L), ακολουθούν 24 συμβολές με θέματα από την περιοχή της φιλολογίας (11), της ιστορίας (4), της αρχαιολογίας (6) και της γλωσσολογίας (3), που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τη βυζαντινή Νότια Ιταλία και Σικελία.

Ο S. L. Agnello («Una metropoli ed una città siciliane fra Roma e Bisanzio», σσ. 3-22) εκθέτει συνοπτικά τα πορίσματα των τοπογραφικών ερευνών του για τις Συρακούσες ως αστικό μητροπολιτικό κέντρο, σε μια

προσπάθεια ανασύνθεσης και αναθεώρησης της κρατούσας άποψης για την οικιστική ιστορία της πόλης από την ύστερη αρχαιότητα ως τον 9ο αι. Συγκρίνοντάς την με την τύχη της Λιπάρας (Lipari), παρατηρεί ότι η παρακμή των αστικών κέντρων που σημειώθηκε κατά τον 7ο και 8ο αι., φαινόμενο που ο ίδιος τείνει να αποδώσει κατά κύριο λόγο στη φυσιολογική κρίση του διοικητικού συστήματος, δεν φαίνεται να συντελέστηκε στη Νότια Ιταλία με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό όπως σε άλλες περιοχές της πρώην ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Ένα πλήθος μεσαιωνικών ελληνικών επιθημάτων σε σύγχρονα πατρωνυμικά και τοπωνυμικά της Σικελίας επισημαίνεται στη συμβολή του Girolamo Caracausi («Suffissi mediogreci nella moderna onomastica siciliana», σσ. 23-36).

Ο Νικόλαος Κονομής («Minutiae II», σσ. 37-44) προτείνει είκοσι διορθώσεις και συμπληρώσεις σε λήμματα βυζαντινών λεξικών (Πολυδεύκης, Ησύχιος, Φώτιος, Σούδα), σε βυζαντινά γραμματικά έργα (Θεόγνωστος) καθώς και σε αποσπάσματα ή σχόλια σε έργα αρχαίων συγγραφέων.

Επιχειρώντας μια συγκριτική ανάγνωση του επιτάφιου εγκωμίου του Μιχαήλ Ψελλού για τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο και του προτύπου του, δηλαδή του εγκωμίου του Γρηγορίου Ναζιανζηνού για τον Μέγα Αθανάσιο, ο Ugo Criscuolo («Gregorio di Nazianzo e Psello fra Greci e Latini», σσ. 45-57) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Ψελλός, αντιστρέφοντας ειρωνικά τα επιχειρήματα του Γρηγορίου, υπαινίσσεται σαφώς ότι, ύστερα από το σχίσμα του 1054, η μετριότητα είναι ο μόνος δυνατός τρόπος επικοινωνίας και επίτευξης της ενότητας μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων.

Ο Gennaro D'Ippolito («La Sicilia nei *Dionysiaca* di Nonno», σσ. 59-96), με αφετηρία την κλασική πλέον μονογραφία του P. Chuvin (*Mythologie et géographie dionysiaques*, Clermond-Ferrand 1991), αφού αναλύσει και σχολιάσει σε βάθος τα σικελικά τοπωνύμια και τις ευκαιριακές αναφορές σε τοπικούς μύθους που βρίσκονται συγκεντρωμένα στο 13ο βιβλίο των *Διονυσιακών* του Νόννου, εξετάζει στη συνέχεια τους πέντε σικελικούς μύθους που απαντούν στο ίδιο έπος, αναζητώντας μιαν απάντηση στο ερώτημα γιατί η Σικελία αναφέρεται συχνότερα από άλλες γεωγραφικές περιοχές της Δύσης, και κυρίως σε τι οφείλεται η απόλυτη προτίμηση του ποιητή στην ανατολική Σικελία.

Την πρώτη έκδοση ενός άγνωστου εγκωμίου για τον Λέοντα, επίσκοπο Κατάνης, επί τη βάση του μοναδικού σωζόμενου χειρογράφου (Λέσβος, Μονή Αγ. Ιωάννου Υψηλού 7, 13ου αι., φφ. 50ν-53) επιχειρεί ο Filippo Ferlauto, «Un encomio inedito di San Leone vescovo di Catania (BHG 981d)» (σσ. 97-121). Η έκδοση συνοδεύεται από ιταλική μετάφραση και (πενιχρό) υπόμνημα πηγών. Αρκετά, δυστυχώς, είναι τα σφάλματα που διαπιστώνει κανείς στην ανάγνωση του χειρογράφου, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τη σύγκριση με τη σελίδα του κώδικα που επι-

συνάπτεται στο τέλος του τόμου (πίν. Ι). Προβληματική είναι, επίσης, η κριτική αποκατάσταση του κειμένου και, κυρίως, η στίξη. Τα δεδομένα αυτά καθώς και η μετάφραση που παρατίθεται προδίδουν πλημμελή κατανόηση του κειμένου. Δυστυχώς, στα παραπάνω προστίθενται ορισμένες τυπογραφικές αβλεψίες που επιβαρύνουν ακόμη περισσότερο την έκδοση. Επειδή η λεπτομερής καταγραφή των αδυναμιών που επισημάνθηκαν θα υπερέβαινε τα όρια μιας βιβλιοκρισίας, επιφυλασσόμαστε να διατυπώσουμε σε άλλη ευκαιρία τις παρατηρήσεις μας.

Η Enrica Follieri («Per il testo della vita di San Nilo da Rossano», σσ. 123-133) ασχολείται με το κείμενο του βίου του αγ. Νείλου από το Ροσάνο (BHG 1370), ιδρυτή της μονής της Κρυπτοφέρρης. Στο πρώτο μέρος της μελέτης της καταγράφει τα κωδικολογικά και παλαιογραφικά χαρακτηριστικά του αρχαιότερου και σημαντικότερου χειρογράφου που παραδίδει το κείμενο (Crypt. B. β. II), ενώ στο δεύτερο συγκεντρώνει 33 σημεία του Βίου, όπου οι δύο τελευταίοι εκδότες, παρόλο που συμβουλευτήκαν τον κώδικα της Κρυπτοφέρρης, επηρεάστηκαν αρνητικά από τις διορθωτικές επεμβάσεις της editio princeps.

Με την πλούσια παραγωγή χρηστικών γραμματικών και ρητορικών ειδών που κατά την ύστερη αρχαιότητα και, κυρίως, στο Βυζάντιο εξασφάλισαν τα απαραίτητα μέσα για την κατανόηση των αρχαίων κειμένων ασχολείται ο Antonio Garzya («Per l'erudizione scolastica a Bisanzio», σσ. 135-147). Με αφετηρία τους επιμερισμούς, που αποσκοπούσαν στη γραμματική ανάλυση και ταξινόμηση λέξεων ή φράσεων ενός ποιητικού κειμένου, ο Garzya εξετάζει την πολλαπλή συμβολή πλήθους εξειδικευμένων εγχειριδίων στους τομείς της ορθογραφίας, της ορθοπέπιας, της γνώσης των αρχαίων διαλέκτων, στη σύνταξη, τη σημασιολογία και την ετυμολογία. Τα υπομνήματα και τα σχόλια, οι ερμηνευτικές σειρές στη Βίβλο, οι ερωταποκρίσεις, η σχεδογραφία, οι παραφράσεις και μεταφράσεις αρχαίων και βυζαντινών κειμένων αλλά και ένα μέρος των ρητορικών προγυμνασμάτων συνέβαλαν, με τον προπαρασκευαστικό τους ρόλο, στην αντιπαράθεση με το αρχαίο ελληνικό και χριστιανικό παρελθόν και, μέσω της μίμησης, στη διαμόρφωση του βυζαντινού πολιτισμού.

Ο Marcello Gigante («Rivisitazione di Eugenio di Palermo», σσ. 149-151) επισημαίνει και σχολιάζει την επιβίωση της πραγματείας του Πλουτάρχου *περί δυσωπίας* στους στίχους του ιταλοβυζαντινού ποιητή Ευγένιου από το Παλέρμο (12ος αι.).

Με βάση όλα τα γνωστά στοιχεία για την έκρηξη του ηφαιστείου του Monte Pelato, ενός φαινομένου με σημαντικές επιπτώσεις στην οικιστική ιστορία της βυζαντινής Λιπάρας, ο Vittorio Giustolisi («Nuove testimonianze di Lipari bizantina», σσ. 153-172), προτείνει με πειστικά επιχειρήματα τη χρονολόγησή της στα τέλη του 6ου αι.· κατόπιν υποδεικνύει την ταύτιση του ναού του αγ. Βαρθολομαίου με τον αρχαιότερο ναό στον λόφο της Maddalena ή «Sopra la Terra» και όχι στην ακρόπολη της ίδιας

πόλης, όπως έχει υποστηριχθεί. Τέλος, παρουσιάζει μια εγχάρακτη πέτρα με αραβική επιγραφή και περιγράφει αναλυτικά 23 βυζαντινά ορειχάλκινα νομίσματα (6ος-11ος αι.) από τη συλλογή του Museo Regionale Eoliano.

Ο Johannes Irmscher («Homerische Frage und Akritendichtung», σσ. 173-178) επιχειρεί μια παράλληλη ιστορική θεώρηση της έρευνας γύρω από το ομηρικό ζήτημα και του προβληματισμού για το ακριτικό «έπος», επισημαίνοντας μεταξύ άλλων την αμοιβαία χρησιμότητα των πορισμάτων τους σχετικά με τον ρόλο της προφορικής παράδοσης στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας των δύο έργων. Οι διαπιστώσεις του για την προσέγγιση και αλληλεπίδραση των δύο ερευνητικών πεδίων καταλήγουν στο (ανοιχτό) ερώτημα κατά πόσο μερικοί έστω από τους διασκευαστές της ακριτικής ποίησης γνώριζαν τον Όμηρο και επηρεάστηκαν από την επική τεχνική.

Ο Νικόλαος Α. Κατσάνης («Graecolatina», σσ. 179-192) επιλέγει και σχολιάζει 36 λέξεις λατινικής προέλευσης που επιβιώνουν σε νεοελληνικές διαλέκτους και δείχνουν την προφορική (μη λόγια) διείσδυση της λατινικής. Παράλληλες μαρτυρίες αναζητούνται εύλογα και στις νεολατινικές γλώσσες και διαλέκτους, ενώ, με την ευκαιρία αυτή, σημειώνονται οι φωνολογικές και μορφολογικές μεταβολές που διαπιστώνονται στη δημόδη λατινική.

Τις αιτίες και τους όρους που οδήγησαν στην άκαιρη εξέγερση του Ελπίδιου στη Σικελία αναλύει ο Ewald Kislinger («Elpidios [781/782] - Ein Usurpator zur Unzeit», σσ. 193-202). Συνεξετάζοντας τις άλλες δύο σικελικές αποστασίες – του Σέργιου (717-18) που προηγήθηκε και του Ευφήμιου (827) που ακολούθησε – καταλήγει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τις σημαντικές γεωπολιτικές μεταβολές στην περιοχή κατά τον 8ο και 9ο αιώνα.

Ο Giacomo Manganaro («Sigilli e graffiti su *solidi* nella Sicilia bizantina», σσ. 203-212) παρουσιάζει ένα σφραγιστήριο από τη Σικελία (τέλη 7ου αι.) και τρεις δακτυλοειδείς σφραγίδες της ίδιας εποχής, έναν «βουλλοχύτη» (μήτρα για την παραγωγή μολυβδόβουλλων) με κτητορική επιγραφή και, τέλος, εκδίδει τα χαράγματα πάνω σε οκτώ σόλιδους του Θεοδοσίου Β' και του Ιουστίνου Α' που προέρχονται επίσης από τη Σικελία.

Η αδρομερής περιγραφή ενός οχυρωμένου αγροτικού συγκροτήματος πέντε οικοδομημάτων, ενός καστελλίου του 8ου αι. που ανασκάφηκε πρόσφατα στην περιοχή μεταξύ της Ραγούζας και της S. Croce Camerina, αποτελεί το αντικείμενο της συμβολής του Aldo Messina («La fattoria bizantina di contrada Costa nel Ragusano», σσ. 213-215), ενώ οι Domenico Minuto και Sebastiano Maria Venoso («Contributi per la storia dell'architettura religiosa nella Calabria romana», σσ. 217-241) εκθέτουν τον τρόπο εργασίας τους σε ένα πρόσφατο δημοσίευσμά τους με θέμα την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της βυζαντινής Καλαβρίας. Στο πλαίσιο μιας αδρο-

μερούς θεώρησης του αντικειμένου τους, επιλέγουν ως αφετηρία τέσσερα χαρακτηριστικά μνημεία της περιοχής και επικεντρώνουν την προσοχή τους στην ιδιότυπη μορφή κάθε μνημείου, στη χρονολόγηση, τη χρήση του κτλ. Τέλος, παρουσιάζουν τους ναούς που ανεγέρθηκαν στην ίδια περιοχή το τελευταίο τέταρτο του 20ού αι. σε νεοβυζαντινό ρυθμό.

Με τη διερεύνηση και πειστική αναθεώρηση της ετυμολογίας τεσσάρων λέξεων της νέας ελληνικής (σκάντζα/σκαντζάρω, ταπί, τίγκα/τρίγκα, κάργα) ασχολείται ο Salvatore Nicosia («Alcune etimologie neogreche», σσ. 243-248).

Ο Mario Re («Il *typikon* del S. Salvatore *de lingua phari* come fonte per la storia della biblioteca del monastero», σσ. 249-278) μελετά το Τυπικό της μονής του Σωτήρος της Μεσσήνης ως πηγή για την ανασύνθεση της βιβλιοθήκης της και κατορθώνει να ταυτίσει, με μεγάλη πιθανότητα, τις σχετικές αναφορές του Τυπικού με σωζόμενους κώδικες. Έτσι, το αναφερόμενο Μηνολόγιο του Συμεών Μεταφραστή ταυτίζεται με τον κώδ. Messan. gr. 69 (του πρώτου μισού του 12ου αι.), το μνημονευόμενο ως «βιβλίον των δρόσων» ταυτίζεται με τον κώδ. Messan. gr. 15 (τέλη 11ου αι.), το «πανηγυρικό» με τον κώδ. Messan. gr. 3 (β' μέρος, φφ. 216-292), ενώ το «μέγα βιβλίον του Στουδίτου» μπορεί να θεωρηθεί με μεγάλη πιθανότητα ότι ταυτίζεται με τον κώδ. Sinait. gr. 401. Επίσης, με βάση τα μεταγενέστερα παρασελίδια σχόλια στο χειρόγραφο του Τυπικού ο Re οδηγείται στην υπόδειξη και άλλων σωζόμενων κωδίκων που πρέπει να ανήκαν στη βιβλιοθήκη της μονής.

Ο Domenico Romano («Lo storico si racconta. Un dibattito sulla giustizia nella metà del V secolo d.C.», σσ. 279-291) παραθέτει, μεταφράζει και σχολιάζει τη συζήτηση περί δικαίου που είχε ο ιστορικός Πρίσκο ο Πανίτης με έναν απελεύθερο Γραικό κατά τη διάρκεια της διπλωματικής του αποστολής στην αυλή του Αττίλα το 449, και παρατηρεί ότι η καλυμμένη πολεμική που στρεφόταν εναντίον του Θεοδοσίου Β' σχετικά με τη δυσλειτουργία κατά την απονομή της δικαιοσύνης στους Ρωμαίους πρέπει να είχε ως πραγματικό αποδέκτη τον διάδοχό του Μαρκιανό (450-457). Ας σημειωθεί ότι παρόμοιες απόψεις έχει διατυπώσει ήδη ο Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Α' (4ος-7ος αι.), Αθήνα 1997, σσ. 316-320, τις οποίες όμως αγνοεί ο Romano.

Σε ιταλοβυζαντινά κείμενα αναφέρονται οι έξι παρατηρήσεις του Roberto Romano («Note di lettura a testi italogreci», σσ. 293-302) που είτε αποκαθιστούν φθαρμένα ή πλημμελώς παραδιδόμενα χωρία είτε επισημαίνουν την πηγή κάποιων άλλων: πρόκειται για τα ακόλουθα κείμενα: τον κανόνα του αγ. Νείλου του Ροσάνο που είναι αφιερωμένος στον αγ. Βενέδικτο, τον βίο του αγ. Νείλου, ένα μακροσκελές ποίημα (στο σύνολό του ακόμη ανέκδοτο) ενός ανώνυμου ιταλοβυζαντινού ποιητή του 12ου αι., τις δύο έμμετρες προσευχές του ίδιου ποιητή που εξέδωσε πρόσφατα ο G. Luongo και, τέλος, τις ομιλίες του Φιλάγαθου Κεραμέως.

Με βάση ένα χαρακτηριστικό δομικό στοιχείο, τη χρήση πήλινων σωλήνων για την κατασκευή αφίδων, ο Eugenio Russo («Uno scomparso monumento tardoromano di Siracusa», σσ. 303-314) οδηγείται στην ταύτιση ενός από καιρό χαμένου υστερορωμαϊκού ταφικού μνημείου που, σύμφωνα με το χειρόγραφο σχέδιο του C. B. de Bélisard (τέλη 18ου αι.), βρισκόταν στη νεκρόπολη των Συρακουσών κοντά στις κατακόμβες του San Giovanni, και είναι δυνατόν να χρονολογηθεί με μεγάλη πιθανότητα στον 4ο αι.

Η Marina Scarlata («Del casalino urbano e rurale. Dall'edificio all'area fabbricabile», σσ. 315-320) επιχειρεί να προσδιορίσει τη σημασία, κατά τον σικελικό μεσαίωνα, του όρου *casalinum*, που φαίνεται να διαφοροποιείται με την πάροδο του χρόνου. Ενώ ο όρος γενικά αφορά ελεύθερα οικόπεδα (*οικότοπος*, *οικοτόπιον*), στο αγροτικό περιβάλλον προσδιορίζει συνήθως τις πρόχειρες κατασκευές σε ένα ακίνητο που προσφέρεται για ανοικοδόμηση, σε αντίθεση με τις αστικές περιοχές, όπου προσλαμβάνει τη σημασία της ελάχιστης οικοδομήσιμης μονάδας.

Ενδιαφέρουσες υποθέσεις σχετικά με τον ειδολογικό χαρακτήρα των συμβουλών που περιέχονται στο *Στρατηγικόν* του Κεκαυμένου (11ος αι.) διατυπώνει η Maria Dora Spadaro («La figura di Atenodoro in Cecaumeno», σσ. 321-333), με αφορμή το επεισόδιο το σχετικό με τον Αθηνόδωρο και τον Αύγουστο που αναφέρεται εκεί υπό τύπον παραδείγματος. Συλλέγοντας και αναλύοντας επιμελώς όλες τις μαρτυρίες για τη μορφή του στωικού Αθηνόδωρου, η εκδότρια του *Στρατηγικού* διαφωτίζει τον χαρακτήρα των συμβουλών, που λανθασμένα, όπως φαίνεται, έχουν θεωρηθεί ενσωματωμένο «κάτοπτρο ηγεμόνος», τονίζοντας τα στοιχεία εκείνα που έμμεσα ασκούν κριτική στον αυτοκράτορα και τους διακεκριμένους διανοούμενους (π.χ. τον Μιχαήλ Ψελλό) που τον περιβάλλουν.

Τέλος, ο Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος («L'icona della Vergine Odighitria nel Duomo di Isernia. Un'opera ignota di Markos Bathàs», σσ. 335-343) περιγράφει λεπτομερώς την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, γνωστής ως *Madonna della Luce*, που φυλάσσεται στον καθεδρικό ναό της Isernia (Molise), τη χρονολογεί ύστερα από τα μέσα του 16ου αιώνα (περ. 1550-1575) και την αποδίδει, με βάση την υπογραφή που φέρει, στον γνωστό ζωγράφο Μάρκο Βαθά ή Μπαθά (1498-1578).

Τον σημαντικό αυτό τόμο, που με τις αξιόλογες συμβολές του αντικατοπτρίζει σε μεγάλο βαθμό τα πολυσχιδή ερευνητικά ενδιαφέροντα του τιμωμένου, ολοκληρώνουν δύο ευρετήρια και 31 πίνακες.